

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

ELMALILI'NIN HAK DİNİ KUR'AN DİLİ TEFSİRİNDE AKIL ETMEYLE
İLGİLİ AYETLERE YAKLAŞIMI

YAZAR
ŞEYMA ÖZDEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ORHAN İYİBİLGİN

ORDU- 2024

TEZ KABUL SAYFASI

Şeyma ÖZDEN tarafından hazırlanan “ **Elmalılı’nın *Hak Dini Kur’ân Dili* Tefsirinde Akıl Etmeye İlgili Âyetlere Yaklaşımı** ” başlıklı bu çalışma, 29.02.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Doç. Dr. Mustafa TUNÇER Giresun Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Dr. Öğrt. Üyesi Orhan İYİBİLGİN Ordu Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Dr. Öğrt. Üyesi Yunus YAZICI Ordu Üniversitesi / İlahiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Şeyma ÖZDEN

ÖZET

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELMALILI'NIN HAK DİNİ KUR'ÂN DİLİ TEFSİRİNDE AKIL ETMEYLE İLGİLİ ÂYETLERE YAKLAŞIMI

ŞEYMA ÖZDEN

İslâm tarihi boyunca Müslümanlar Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına önem vermiş ve bu niyetle İslâm âlimleri çeşitli dillerde meâl ve tefsir yazmışlardır. İşte bu âlimlerden biri de Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dır. Elmalılı'nın yaşadığı dönem onun ilim anlayışını etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine denk gelmesi onun geçmiş ilmî birikimden, İslâmi ilimlerden yararlanmasına olanak sağlamıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet Dönemi'nin başına denk gelmesi itibarıyla yeni gelişmelere kayıtsız kalmayarak Batı'nın ilmi birikiminden de yararlanmıştır. Hak Dini Kur'ân Dili adındaki tefsirinde de bu yöntemi uygulamıştır. Çalışmamızın konusu olan Elmalılı'nın Kur'ân'daki akıl etmeyle ilgili âyetlere veya bilimsel hakikatlerden bahsedilen âyetlere yaklaşım tarzında da bu görülmektedir. Elmalılı tefsirinde felsefî ve kelâmî meselelere de yer vermiş, zaman zaman bilimsel tefsir metodunu da uygulamıştır. Çalışmamızın giriş kısmında Elmalılı'nın hayatından ve eserlerinden bahsedilmiş, birinci bölümde akıl kavramı çeşitli yönlerden ele alınmış ve Kur'ân-ı Kerîm'de akıl manasında kullanılan kelimelere yer verilmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Elmalılı'nın Kur'ân'daki akıl etmekten bahsedilen âyetlere yaklaşımı değerlendirilmiştir. Son bölümde Elmalılı'nın çeşitli ilim dallarındaki meselelere dair akla dayanarak yaptığı açıklamalar ortaya konmuştur. Sonuç kısmında ise çalışmanın bütünüyle ilgili genel değerlendirme yapılarak elde edilen neticeler izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Elmalılı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, Akıl.

ABSTRACT

BASIC ISLAMIC SCIENCES

MASTER’S THESIS

ELMALILI’S APPROACH TO THE VERSES RELATED TO REASONING IN HIS COMMENTARY THE TRUTH GOD’S RELIGION QURAN’S LANGUAGE

ŞEYMA ÖZDEN

Throughout Islamic history, Muslims have given importance to understanding the Holy Quran and for this reason, Islamic scholars have written translation and commentary of the meaning in various languages. One of these scholars is Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. The period in which Elmalılı lived affected his understanding of science. The fact that it coincided with the last period of the Ottoman Empire allowed it to benefit from past scientific knowledge and Islamic sciences. However, as it coincided with the beginning of the Republican Period, it did not remain indifferent to new developments and benefited from the scientific knowledge of the West. He also applied this method in his commentary called The Truth [God]'s Religion Quran's language. This can also be seen in the way Elmalılı, the subject of our study, approaches the verses in the Quran about reasoning or the verses talking about scientific truths. Elmalılı also included philosophical and theological issues in her commentary and sometimes applied the scientific method of commentary. In the introduction part of our study, Elmalılı's life and works are mentioned, in the first part, the concept of mind is discussed from various aspects and the words used in the meaning of mind in the Holy Quran are included. In the second part of our study, Elmalılı's approach to the verses in the Quran that talk about reasoning was evaluated. In the last chapter, Elmalılı's explanations based on reason on issues in various branches of science are presented. In the conclusion section, a general evaluation of the entire study was made and the results obtained were explained.

Key Words : Commentary, Quran, Elmalılı Hamdi Yazır, God’s Religion Quran’s Language, Mind.

TEŞEKKÜR

Bu araştırmanın konusu, deneysel çalışmaların yönlendirilmesi, sonuçların değerlendirilmesi ve yazımı aşamasında yapmış olduğu büyük katkılarından dolayı tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Orhan İYİBİLGİN'e, hayatımın her alanında olduğu gibi bu süreçte de başından sonuna kadar beni destekleyen aileme teşekkür ederim.

Şeyma ÖZDEN

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL SAYFASI	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Önemi	1
1.2 Araştırmanın Amacı	1
1.3 Araştırmada Kullanılan Metod	2
1.4 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı	2
1.4.1 İlmî Kişiliği	4
1.4.2 Eserleri	5
1.4.2.1 Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu	5
1.4.2.2 Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkaf)	6
1.4.2.3 İslâm Düşüncesinin Problemlerine Giriş	6
1.4.2.4 Makaleler I-II	6
1.4.2.5 Metâlib ve Mezâhib: Metafizik ve İlahiyat	6
1.4.2.6 Osmanlı Anayasası'na Dair Kanun-ı Esasi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehakim-i Şer'iyye ve Hükkam-ı Şer' Kanun-u Esbab-ı Mucibe Mazbatası	7
1.4.2.7 İhlâs Sûresi Tefsiri	7
1.4.2.8 Sefer Bahsi	7
1.4.2.9 Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Dini	7
1.4.2.10 Hak Dini Kur'ân Dili	7
2. AKIL	11
2.1 Akıl Kavramının Sözlük Anlamı	11
2.1.1 Akıl Kavramının Terim Anlamı	11
2.2 Aklın Fonksiyon ve Görevleri	12
2.3 Akıl-Vahiy İlişkisi	14

2.4	Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Akıl.....	16
2.5	Kur'ân'da Akıl ile Yakın Anlamlı ve Bağlantılı Olan Kelimeler	18
2.5.1	Lübb (لُبّ).....	18
2.5.2	Basar (بصر).....	19
2.5.3	Nühâ (نَهَى).....	19
2.5.4	Hicr (حجر).....	20
2.5.5	Kalp (قلب).....	20
2.5.6	Hikmet (حِكْمَة).....	21
2.5.7	Fıkıh (فقه).....	21
2.5.8	Hilm (حلم).....	22
2.5.9	Rüşd (رشد).....	22
2.5.10	Nazar (نظر).....	22
2.5.11	Fikir (فكر).....	22
2.5.12	Zikir (ذكر).....	23
2.6	Kur'ân'ın Akıllı Kullanmaya Teşviki	23
3.	ELMALILI'YA GÖRE KUR'ÂN'DA AKIL	26
3.1	Elmalılı'nın Kur'ân'daki Akıl ile İlgili Âyetleri Tefsiri	26
3.1.1	“ع-ق-ل (A-k-l)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler	28
3.1.1.1	el-Bakara 2/164.....	28
3.1.1.2	el-Bakara 2/73.....	30
3.1.1.3	el-Bakara 2/75-76	31
3.1.1.4	el-Bakara 2/170-171	32
3.1.1.5	Yûnus 10/15-16.....	33
3.1.1.6	er-Ra'd 13/4	34
3.1.1.7	el-Furkân 25/44.....	35
3.1.1.8	eş-Şu'arâ 26/24, 28	35
3.1.2	“ف-ك-ر (F-k-r)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler.....	38
3.1.2.1	el-Bakara 2/266.....	38
3.1.2.2	Âl-i İmrân 3/191	39
3.1.2.3	el-En'âm 6/50	40
3.1.2.4	el-A'râf 7/175-176	40

3.1.2.5	er-Ra‘d 13/3	41
3.1.2.6	er-Rûm 30/8	42
3.1.2.7	ez-Zümer 39/42	42
3.1.3	“ذ-ك-ر (Z-k-r)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler.....	44
3.1.3.1	Yûnus 10/3	44
3.1.3.2	Hûd 11/24	45
3.1.3.3	el-Kasas 28/43.....	45
3.1.3.4	el-Mü‘min 40/58	46
3.1.3.5	el-A‘râf 7/130	47
3.1.4	“أولوا الباب (Ulü'l- elbâb)” İfadesinin Yer Aldığı Âyetler.....	47
3.1.4.1	er-Ra‘d 13/19	47
3.1.4.2	İbrâhîm 14/52.....	49
3.1.4.3	Âl-i İmrân 3/190	50
3.1.4.4	el-Mâide 5/100	51
3.1.4.5	Yûsuf 12/111.....	51
3.1.5	“ب-ص-ر (B-s-r)” Kökünden Türemiş Kelimelerin Yer Aldığı Âyetler...	52
3.1.5.1	el-A‘râf7/179	52
3.1.6	“الحكمة (Hikmet)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler	53
3.1.6.1	el-Bakara 2/269.....	53
3.1.7	“ق-ل-ب (Kalp)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler	54
3.1.8	“ف-ك-ه (F-k-h)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler	55
3.1.9	“ن-ز-ر (N-z-r)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler	56
3.1.10	“أولى النهى (Ulü'n-nühâ)” İfadesinin Yer Aldığı Âyetler.....	57
3.1.11	“ح-ج-ر (Hicr)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler	57
3.1.12	“ح-ل-م (Hilm)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler	58
3.1.13	“ر-ش-د (R-ş-d)” Kökünden Türeyen Kelimelerin Yer Aldığı Âyetler	58
4.	ELMALILI’NIN ÇEŞİTLİ MESELELERE AKIL ÇERÇEVESİNDE YAKLAŞIMI.....	60
4.1	Bilimsel Tefsir Metoduna Yaklaşımı	60
4.2	Felsefî Meselelere Yaklaşımı	63
4.3	Kelâmî Meselelere Yaklaşımı	68

4.4	Fıkhî Meselelere Yaklaşımı	73
4.5	Tasavvufî Meselelere Yaklaşımı.....	77
4.6	Bazı Hadislere Yaklaşımı.....	79
5.	SONUÇ.....	81
	KAYNAKÇA.....	83
	ÖZGEÇMİŞ	89

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin/ibn
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celaluhu
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: ve diğerleri

1. GİRİŞ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, büyük İslam âlimlerinden biridir. İslam dininin ve Kur'an-ı Kerim'in anlaşılabilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda yazmış olduğu en önemli eseri *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiridir. Üzerinden neredeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen Elmalılı'nın tefsiri hâlâ başvurulan temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Çalışmamızda Merhum Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın büyük bir gayretle ve içten dualarla kaleme aldığı *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri, akıl kavramı bağlamında ele alınacaktır. Akıl kavramı ile ilgili genel bir bilgilendirmenin ardından Elmalılı'nın görüşlerine yer verilecektir.

1.1 Araştırmanın Önemi

Kur'an-ı Kerim'in tüm insanlığa gönderilmiş ilahî kitap olmasından dolayı her dönemde dünyanın dört bir yanındaki Müslüman âlimler Kur'an'ın iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için onunla ilgili çalışmalar yaparak tefsir kitapları yazmıştır. Günümüzde de yazılmaya devam etmektedir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, son devrin önemli din adamlarındandır. Onun içinde bulunduğu dönem Batı'ya yönelmeye başlanılan ve Türkçe ibadetin dahi söz konusu olduğu bir dönemdir. Hâl böyleyken kendisinden tefsir yazması istenilmiş, Elmalılı da bu vazifeyi tüm gayretiyle yerine getirerek *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirini yazmıştır.

Hak Dini Kur'an Dili tefsirine dair birçok çalışma yapılmıştır. Elmalılı'nın tefsiri çeşitli yönlerden incelenmiş olsa da akıl kavramı üzerinde durulmamıştır. Çalışmamızda *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri doğrudan akıl etmekten bahseden ayetler özelinde ele alınmış, Elmalılı'nın görüşleri ortaya konularak farklı bir açıdan değerlendirilmiştir.

1.2 Araştırmanın Amacı

Kur'an-ı Kerim'de pek çok âyette insanlardan akıl etmeleri, düşünmeleri istenmiş hatta bunun için üzerine düşünebilecekleri çeşitli örnekler verilmiştir. Bunlar kimi zaman bir sivrisinek, arı, örümcek gibi canlılar, kimi zaman yer ve gök gibi yaratılan diğer varlıklar, yiyecekler, kimi zaman ise geçmiş milletlerin durumları olmuştur. Kur'an insanı körü körüne bir inanca sürüklemez, insanın aklına da hitap eder ve aklî deliller sunar. Dirilmeden bahseden âyetler de buna örnektir. Allah benzetmeler ile bunun akıl yoluyla da mümkün kabul edilebilen bir durum olduğunu ispatlar.

İslâm tarihi boyunca Kur'ân-ı Kerîm'e dair çeşitli meâl ve tefsirler yazılmıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da bunu yapan âlimlerden biridir ve yukarıda da belirttiğimiz gibi onun yazmış olduğu *Hak Dini Kur'ân Dili* tefsiri üzerine pek çok inceleme yapılmıştır. Çalışmamızın amacı Elmalılı'nın tefsirini daha önce doğrudan değinilmemiş bir konu üzerinden ele alarak tefsir alanında yapılan çalışmalara katkı sağlamaktır.

Bu çalışmada Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kur'ân'daki akıl etmeyle ilgili âyetlere yaklaşımını izah etmek amaçlanmıştır. Yalnızca akıl etmeyi emreden âyetler ele alınmamış aynı zamanda Elmalılı'nın fıkıh, kelam, felsefe, tasavvuf gibi farklı alanlardaki konulara dair görüşleri de açıklanmış ve bu bağlamda Elmalılı'nın bakış açısını ana hatlarıyla ortaya koymak hedeflenmiştir.

1.3 Araştırmada Kullanılan Metod

Çalışmamızda literatür taraması yapılarak çeşitli kaynaklara müracaat edilmiştir. İlk olarak çalışmaya konu olan müfessirimizin hayatı ve eserleri hakkında genel bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde akıl kavramı tanımlanmış, görev ve fonksiyonları açıklanmış, son olarak ise vahiy ile ilişkisinden, Kur'ân'daki yerinden söz edilerek Kur'ân'da akıl manasına gelen kelimeler belirlenmiştir. İkinci bölümde Kur'ân'daki akıl etmeyle ilgili âyetler tespit edilerek Elmalılı'nın konu hakkındaki fikirlerinden bahsedilmiştir.

Son bölümde Elmalılı'nın çeşitli ilim dallarındaki bazı dini meselelere akıl çerçevesinde yaklaşımını incelenmiştir. Örneğin tanrı tasavvuru, bilimsel tefsir gibi meselelere yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise genel değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmamızın ana kaynağı tabii olarak Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'ân Dili* tefsiri olmuştur. Bununla birlikte farklı kaynaklardan da yararlanılmıştır.

1.4 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı

Babası Numan Efendi, annesi Fatma Hanım olan Muhammed Hamdi Yazır, 1878 yılında Antalya ilinin Elmalı ilçesinde dünyaya gelmiştir. Soyadı kanunundan sonra babasının köyüne nispetle “Yazır” soyadını almış olsa da daha çok doğduğu yerin adı ile meşhur olmuştur. Babası Şer'iyye mahkemesinde başkâtip, dedeleri de Osmanlı'nın ilmiye sınıfından kimselerdir.¹

¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır kendisiyle ilgili şunları söyler:

Ben halis Anadolulu, öz Oğuz, Yazır Türk'üyüm. On beş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne Avrupa'yı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapça'dan; "Divanü Lügati't Türk" ten öğrendim.²

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, ilk ve orta öğrenimini Antalya'ya bağlı Elmalı ilçesinde tamamlamış ayrıca burada hafız olmuştur. Onun yetişmesinde ailesi daima destekçisi olmuş ve ilim öğrenmesinin önünü açmıştır. Annesi, "Seni ilim yoluna gönderiyorum; şükürler olsun Allah'a, ne mutlu bana" diyerek evladını ilim tahsili için memleketi dışına gönderme fedakârlığında bulunmuştur.³

Elmalılı'nın çocukken yaşlılarından farklı olduğu göze çarpmıştır. Çünkü o kıvrak bir zekâya, keskin bir anlayışa, uslanmaz bir merak ve öğrenme kabiliyetine sahiptir. Çok okur, her şeye ilgilidir ve her şeyin en iyisini yapmaya çalışır. Okul hayatında da daima en başarılı öğrencilerden olmuştur.⁴

Eğitimine dayısı Mustafa Efendi ile gittiği İstanbul'da devam eden Elmalılı, orada Küçük Ayasofya Medresesi'nde eğitim görmüştür. Okuyacak hoca bulma maksadıyla camileri dolaşmış ve sonunda Mahmud Hamdi Efendi ile tanışmış, ondan icazet almıştır. Hocası ile aynı isme sahip olduğu için karışıklık olmaması adına ilerleyen zamanlarda hocasından "Büyük Hamdi Efendi", kendisinden ise "Küçük Hamdi Efendi" diye söz edilmiştir.⁵ Elmalılı zaman içinde medreselerde verilen tüm dersleri okutabilecek donanıma sahip olmasından dolayı Beyazıt Medresesi'nde dersiam olmuştur.⁶ 1906 senesinde gerçekleşen seçimlerde Antalya mebusu seçilmiştir.⁷

Çocukluk yaşlarından itibaren zekâsıyla ön plana çıkan Elmalılı'nın, ailesinin desteğiyle gençlik çağının başlarında doğduğu şehirden ayrılarak ilim tahsili için İstanbul'a gitmesi onun iyi bir eğitim almasına olanak sağlayarak ufkunun genişlemesine sebep olmuştur. Elmalılı, aldığı eğitimin de hakkını vererek çok değerli bir ilim insanı haline gelmiş,

TDV Yayınları, 1995), 11/57.

² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım Zehreveyn Yayıncılık, 2020), 1/27-28.

³ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 2.

⁴ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 3.

⁵ Mesut Okumuş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *Büyük Kur'an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 9-10.

⁶ Necmi Atık, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri ve Divançesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 9.

⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/15.

çeşitli eserler yazarak özellikle de *Hak Dini Kur'ân Dili* tefsiri ile Kur'ân'ın ve İslâm'ın anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

1.4.1 İlmî Kişiliği

Elmalılı dinî ilimleri tahsil etmenin yanında farklı alanlarla da uğraşmıştır. Örneğin; İstanbul'da ünlenmiş hafızları dinlemiş ve Kur'ân'ın değişik makamlarda okunmasından oluşan farkları anlayabilmek için musikiyle, yazıdaki ahenge ilgi duyması sebebiyle de hat sanatıyla ilgilenmiş ve dönemin ünlü hattatlarından Arif Efendi'den icazet almıştır.⁸ Ayrıca Hattat Sami Efendi'nin de derslerine katılarak ondan da icazet almıştır.⁹

Elmalılı edebiyata da ilgi duymuş ve şiirle de iştigal etmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde şiirler yazmıştır. Elmalılı yazılarında genelde sade Türkçe kelimeler kullanmış, fakat bununla birlikte yabancı dillerden olup da Türkçe ile bütünleşmiş kelimelere de yer vermiştir. İlmî ve dinî eserlerde ise ağır bir dil kullanmış, konu bütünlüğü olan uzun cümleleri maharetli bir şekilde ele almıştır.¹⁰

Felsefe alanında da kendini geliştirmiştir. Bir gün Hüseyin Cahit Bey ile muhabbetleri esnasında Cahit Bey'in, din adamlarının Arapçayı iyi düzeyde bildiklerini fakat Batı dillerine hiç vakıf olmadıklarını, aralarından Fransızca bilen bir kişinin çıkmayacağını söylemesi üzerine düşünmüş ve kendi çabalarıyla çok kısa bir sürede Fransızca öğrenmiştir.¹¹ Bütün bunlar onun hem zeki ve kabiliyetli biri olduğunu hem de çok yönlü bir ilim insanı olduğunu gösterir.

Elmalılı, ülkeyi ileri seviyelere taşıyacağı umuduyla meşrutiyet idaresini savunmuş ve bu görüşün temsilcisi olan İttihat ve Terakki'nin ilmiye sınıfına dâhil olmuştur. Meşrutiyetin Avrupai tarzda değil de şeriata uygun bir biçimde gerçekleştirilmesi için çabalamıştır.¹² Elmalılı'ya göre Müslümanları Avrupalılaştırmaya çalışmak yanlıştır. Yapılması gereken şey Avrupa'nın ilmî birikiminden faydalanmak, bunu yaparken onların değerlerini ve din ile bağdaşmayan fikirlerini almamak, Müslüman kimliğini kaybetmemektir.¹³ Bu doğrultuda Elmalılı, Batı dünyasından alınan Felsefî görüşlerden Kur'ân'a uygun

⁸ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", 6-7.

⁹ Okumuş, "Elmalılı", 13.

¹⁰ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/58.

¹¹ Okumuş, "Elmalılı", 11.

¹² Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

¹³ Emine Efendioğlu, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Dinî Şahsiyeti* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 27.

olmayanları tespit ve tenkit etmiştir.¹⁴

Elmalılı daha önce belirttiğimiz gibi II. Meşrutiyet'in ilk meclisine, 1906 senesinde gerçekleşen seçimlerde Antalya mebusu olarak katılmıştır. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine yönelik fetva verilmesini sağlamıştır. İlerleyen zamanda Bâb-ı Meşihat Mektubî Kalemi'nde görev yapmıştır. Çeşitli medreselerde dersler okutmuştur. 1915-1917 senelerinde huzur derslerine katılmıştır. Daha sonra Dârü'l- Hikmeti'l-İslâmiyye'ye üye olmuş, bir süre sonra ise bu kurumun reisi olmuştur. Damat Ferit Paşa hükümetlerinde Evkaf Nazırlığı yapmıştır. 1919'da Süleymaniye Medresesi'ne müderris olmuştur.¹⁵

Cumhuriyetin ilanından sonra görev yaptığı kurumlar ortadan kaldırılınca açıkta kalmıştır. İstanbul hükümetlerinde faaliyet gösterdiği için kırk gün tutuklu kalmış, İttihat ve Terakki üyeliği nedeniyle de serbest kalmıştır. Bu süreçten sonra camiye gitmek haricinde evinden çıkmamıştır. İlim ile meşgul olmaya devam etmiş ve *Metâlib ve Mezâhib* adlı kitabını yazmıştır. Bu dönemde geliri olmadığı için maddi sıkıntı yaşamıştır. TBMM kararı üzerine Diyanet İşleri Reisliği Türkçe tefsir yazma görevini Elmalılı'ya teklif etmiş, o da kabul etmiş ve *Hak Dini Kur'ân Dili* eserini kaleme almıştır.¹⁶

Elmalılı Hamdi Yazır, kalp yetmezliği rahatsızlığı sebebiyle 27 Mayıs 1942 tarihinde damadının Erenköy'deki evinde vefat etmiş ve Sahrayıcedid kabristanlığına babasının yanına defnedilmiştir.¹⁷

1.4.2 Eserleri

Elmalılı Hamdi Yazır büyük İslâm âlimlerinden biridir. Kendini ilme adanmış ve bunun neticesinde çeşitli eserler ortaya koymuştur. Fakat bütün eserleri basılmış değildir. Kitapları haricinde çeşitli makaleler de yazmıştır. Biz burada neşredilen eserlerinden kısaca bahsedeceğiz.

1.4.2.1 Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu

Elmalılı bu eseri Mısırlı Prens Abbas Hâlim Paşa ile muhabbetleri neticesinde onun teşvikiyle yazmaya başlamış fakat hem araya giren engeller hem de diğer çalışmalar

¹⁴ Halis Albayrak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 156.

¹⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

¹⁶ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57-58.

¹⁷ Okumuş, "Elmalılı", 23.

nedeniyle tamamlayamamıştır. Bu eser daha sonra Sıtkı Güllü tarafından hazırlanarak Eser Neşriyat ve Dağıtım yayınevi adı altında 1997 yılında yayımlanmıştır. Ancak önsözde veya başka bir bölümde yeterli açıklama bulunmadığından bu baskının kamusun tamamından mı yoksa sadece sözlük kısmından mı oluştuğu bilinmemektedir. Müellifin el yazması asıl nüshası ile karşılaştırıldığında büyük farklar ortaya çıkmaktadır. Nitekim asıl nüshada kısa ve öz bilgiler verilirken basılan eserde uzun açıklamalara yer verilmiş ve aslına bağlı kalındığında bir cilt olabilecek bu eser sonradan yapılan eklemelerle beş cilt olarak basılmıştır. Üstelik ilave edilen bilgilerin kime ait olduğu da belirtilmemiştir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda denilebilir ki, eser aslına bağlı kalınarak yeniden basılmalıdır.¹⁸

1.4.2.2 Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkaf)

Bu eser, Elmalılı'nın Mülkiye Mektebi'nde verdiği vakıf hukuku hakkındaki derslerden oluşur. İlk olarak 1911 senesinde yayınlanmış, sonradan ise Nazif Öztürk'ün hazırlaması ile tekrar basılmıştır.¹⁹

1.4.2.3 İslâm Düşüncesinin Problemlerine Giriş

Bu eser Recep Kılıç tarafından, Elmalılı'nın meşhur tercüme eseri *Metâlib ve Mezâhib*'in başlangıç kısmının sadeleştirilerek ve bazı açıklama ve dipnotlar eklenerek yayınlanmış halidir.²⁰

1.4.2.4 Makaleler I-II

Bu eser, Cüneyd Köksal ile Murat Kaya tarafından, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın çeşitli dergilere din, felsefe ve benzeri konularda yazdığı yaklaşık yetmiş kadar makalenin derlenmiş halidir.²¹

1.4.2.5 Metâlib ve Mezâhib: Metafizik ve İlahiyat

Bu kitap Elmalılı'nın Paul Janet ve Gabriel Seailles'in yazdığı felsefe kitabının metafizik ve İlahiyat ile ilgili bölümlerine yaptığı tercümedir. Elmalılı esere giriş bölümü eklemiş ve aralarda pek çok nota yer vermiştir. Eseri tahlil etmiş ve bunun üzerine zaman zaman

¹⁸ Ferhat Koca, "Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, I-V", *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1999), 297-300.

¹⁹ Okumuş, "Elmalılı", 28.

²⁰ Okumuş, "Elmalılı", 29.

²¹ Okumuş, "Elmalılı", 29.

tasdik veya tenkit etmiştir.²²

1.4.2.6 Osmanlı Anayasası'na Dair Kanun-ı Esasi'nin 1909 Tadiline Dair Rapor & Mehakim-i Şer'iyye ve Hükkam-ı Şer' Kanun-u Esbab-ı Mucibe Mazbatası

Eser adından da anlaşılacağı üzere Elmalılı'nın Osmanlı Anayasası'na Dair Kanun-ı Esasi'nin 1909 Tadiline ilişkin yazdığı rapordur. Cüneyd Köksal eseri yayına hazırlamıştır.²³

1.4.2.7 İhlâs Sûresi Tefsiri

Hak Dini Kur'ân Dili tefsirindeki İhlâs Sûresi bölümünün ayriyeten neşredilmiş halidir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2014 yılında Ankara'da, Mehmet E. Özafşar koordinatörlüğünde basılmıştır.²⁴

1.4.2.8 Sefer Bahsi

Elmalılı seferilik konusunda yeni bir görüş ortaya koymuştur. Her vasıtanın kendi alışılmış ölçüsü olduğunu ve bu vasıtaları yaya veya deve ile kıyaslayarak değil de kendi ulaşım şartları içinde değerlendirmek gerektiğini savunmuştur. Bu kitap aslında kendi başına bir eser olmayıp Elmalılı tefsirinin 8. ve 9. ciltlerinin başında bulunan mektuptur. 1960 yılında, Elmalılı'nın oğlu olan Ahmed Muhtar Yazır bu risaleyi kitap olarak bastırmıştır.²⁵

1.4.2.9 Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Dini

Tek başına bir eser olmayıp Cüneyt Köksal ve Murat Kaya'nın Elmalılı'nın makalelerini derlediği eserde yer alan kısımlardan biridir. Hamdi Yazır'ın kendisine "Angilikan Kilisesi Dini Eserler Kütüphanesi Müdürü" tarafından sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşur. Sebilü'r-reşad dergisinde 12 yazı dizisi şeklinde peş peşe yer almıştır.²⁶

1.4.2.10 Hak Dini Kur'ân Dili

Elmalılı'nın şüphesiz en önemli ve bizim de çalışmamızın esas konusunu teşkil eden eseridir. O dönemde ortaya çıkan ihtiyaç doğrultusunda Elmalılı'ya böyle bir teklif

²² Okumuş, "Elmalılı", 29-30.

²³ Okumuş, "Elmalılı", 30.

²⁴ Okumuş, "Elmalılı", 30.

²⁵ Atik, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı*, 46.

²⁶ Atik, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı*, 46.

gelmiş, başta tereddüt etse de ihtiyaçlar doğrultusunda böyle bir çalışmanın zorunluluğu ile bu vazifeye başlamıştır. Hem doğu ve İslâm kültüründen yola çıkmış hem de Batı'nın alınabilir, uygulanabilir bilgi birikiminden faydalanmıştır. Böylece medrese ilimleri ile mektep ilimleri arasında köprü vazifesi görmüştür.²⁷ Tefsirin tamamlanması 12 yıl sürmüş, 1938 yılında tamamlanmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır.²⁸

Tefsirin genel özelliklerine bakacak olursak, Elmalılı eserin mukaddimesinde tefsirin yazımında dikkat edilecek hususlardan bahseder. Bunlar:

- Âyetler arasındaki bağlantılar dikkate alınacak
- Âyetlerin nüzul sebeplerine yer verilecek
- On kıraat geçilmeyecek
- Kelime ve tamlamalar gerektiği yerlerde dil bakımından incelenecek ve açıklanacak
- İtikadî olarak Ehl-i sünnet anlayışına, ameli olarak da Hanefî mezhebine bağlı kalınacak. Âyetlerdeki hükümler ve ilgili olduğu konular açıklanacak. Özellikle tevhid ve ahiret konularıyla ilgili âyetler detaylıca açıklanacak²⁹
- Batılı müelliflerin bilerek veya bilmeyerek yaptıkları yanlış açıklamalar konusunda gerekli bilgilendirme yapılacaktır
- Eserin başına bir mukaddime yazılarak Kur'ân hakikatleri ve Kur'ân ile ilgili mühim meseleler açıklanacak³⁰

Elmalılı eserini belirlediği bu temel prensipler doğrultusunda kaleme almıştır. Ayrıca mukaddimesinde çeşitli kaynaklardan yararlanarak bu eseri hazırladığını belirtmiştir. Fakat kaynak belirtme konusunda birtakım eksiklikler olmuş, bu konuda yeterince titiz davranılmamıştır. Örneğin; bazı yerlerde “ilk el kaynak” olarak bahsedilen eserlerden bazı yerlerde “ikinci el kaynak” olarak bahsedilmiştir. Yine “ilk el kaynak” denilerek aslında ikinci el kaynaklara atıfta bulunulduğu da olmuştur. Zaman zaman bazı bilgileri farklı eserlerden kaynak belirtmeden aldığı da olmuştur.³¹

Hamdi Yazır'a göre tefsirin hem rivâyet hem dirâyet yönü vardır. Rivâyet olarak âyetler,

²⁷ Mustafa Bilgin, “*Hak Dini Kur'an Dili*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/153.

²⁸ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 13-14.

²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/29-30.

³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/29-30.

³¹ Bilgin, “*Hak Dini Kur'an Dili*”, 15/154.

hadisler ve sahabe ile tabiin sözleri kaynak alınır. Bunlar tespit edilip araştırıldıktan sonra ise dilbilim, İslâmi ilimler ve akli ilimler doğrultusunda görüş ortaya konulur. Tefsir yaparken araştırılması gereken ilk alan rivâyet kısmıdır. Elmalılı ortaya muhteşem bir dirâyet tefsiri koymakla beraber bazı âyetlerin meâlini yalnızca rivâyetlerle açıklamıştır.³²

Elmalılı eserinde ilk iki sûrenin tefsirine çok geniş yer vermiş, oldukça ayrıntılı yazmıştır. Bununla da harika bir Türkçe tefsir yazma amacı gütmüştür. Fakat orta kısımları özet bir şekilde açıklamıştır. Bunun da nedenleri vardır. Birincisi tefsirin yazımı devam ederken bir yandan da basılmış olmasıdır. İkincisi ise merhum Elmalılı kalp rahatsızlığından muzdarip olduğundan ve ara ara hastalığının nüksetmesinden dolayı eseri yazarken bitirememesi, yetiştirememesi endişesi taşımasıdır.³³

Elmalılı tefsiri içinde meâli de barındırmaktadır. Meâline bakıldığında Elmalılı'nın hem lafzı ve metni korumaya hem de manayı düzgün bir biçimde yansıtmaya çalıştığı görülür.³⁴ Gerçekçi olunursa muciz kelâmı Türkçeye çevirme hususunda tam manasıyla muvaffak olmuş bir kişi gösterilemez. Elmalılı bu alanda nispeten en başarılı olmuş kişidir denebilir.³⁵

Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın tefsirine koyduğu isim manidardır. “Hak Dini” ibaresiyle gerçek dinin ve üstün olanın İslâm olduğuna işaret etmiş, “Kur’ân Dili” ifadesi ile de o dönemki Türkçe ibadet ve Kur’ân söylemlerine muhalif olarak Kur’ân dilinin Arapça olduğuna işaret etmiştir.³⁶

Tefsirin genel olarak değindiği konulara, ilişkili olduğu ilim dallarına bakacak olursak eserin fıkıh alanına dair bilgiler içerdiği görülür. Bazı kısımlarda fıkıh usûlü kaideleri de bulunurken, ahkâm âyetlerinin açıklamalarını yaparken de fıkıh alanından yararlandığı, bu yönde bir bakış açısına sahip olduğu görülmüştür.³⁷

Elmalılı tefsirinde bazı kelâmî meseleleri ele almış ve Ehl-i sünnetin görüşlerini benimsemiştir.³⁸ Tefsirini yazarken felsefe ilminden de yararlanmış. Tefsirdeki bazı

³² Bilgin, “*Hak Dini Kur’an Dili*”, 15/154-155.

³³ İsmet Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 175.

³⁴ Mustafa Özel, “Elmalılı'nın Mealinin Bazı Özellikleri”, *Diyanet İlmî Dergi* Kur'an Özel Sayısı (2012), 575.

³⁵ Ersöz, “Yazır ve Tefsirinin Özellikleri”, 177.

³⁶ Mustafa Güven, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve Bu Bağlamda Muhammed Abduh'a Yöneltili Eleştiriler -Fîl Sûresi Örneği-”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 145.

³⁷ Mustafa Özel, “Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi”, *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 36-37.

³⁸ Bilgin, “*Hak Dini Kur'an Dili*”, 15/157.

meseleleri derinlemesine anlayabilmek için Felsefî meselelerden de haberdar olmak gerekir.³⁹ Tefsirde tarihi kaynaklardan da yararlanmıştır. Pozitif bilimlerin verilerinden de, yapılan tefsîrî açıklamaları destekleyecek şekilde faydalanmıştır. Buna mukabil doğru bilginin yalnızca bilim ile elde edilen veriler olduğunu savunan pozitivistlere karşı çıkmıştır. Ona göre Kur’ân, ilmi keşiflerle çelişmez, üstelik bu keşifler âyetlerin daha iyi idrak edilmesini sağlar.⁴⁰ Yine o, Kur’ân’da bilim insanların yüzyıllar sonra keşfettiği ilmi gerçeklerin bulunmasının onun Allah’ın kelamı oluşunun ispatı olduğu görüşündedir.⁴¹

³⁹Süleyman Hayri Bolay, “Bir Filozof Müfessir, M. Hamdi Yazır”, *Elmalı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 139.

⁴⁰Bilgin, “*Hak Dini Kur’an Dili*”, 15/158-159.

⁴¹Recep Orhan Özel, “Elmalı M. Hamdi Yazır’ın Bilimsel Tefsir Anlayışı”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökkır (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi Erkam Matbaası, 2013), II/567.

2. AKIL

Bu bölümde akıl kavramı detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Kavramın çeşitli ilim dallarında ne şekilde tanımlanıp, sınıflandırıldığına; aklın fonksiyon ve görevlerine değinilecektir. Ayrıca akıl-vahiy ilişkisi ele alınacak, akıl kavramının Kur'ân'daki yerine ve önemine değinilecektir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de akıl yerine kullanılan ve akıl ile bağlantılı olan kelimeler incelenecektir.

2.1 Akıl Kavramının Sözlük Anlamı

Akıl kelimesi Arapça bir kelimedir. Kelime mastardır ve çoğulu “ukûl”dür.⁴² Kelimenin temel manası tutmak ve sınımsıkı kavramaktır. Bildiğimiz manada ise bilgiyi kabul etmeye hazır bulunan güç demektir.⁴³ İnsan onun aracılığıyla iyi ve kötüyü ayırt eder.⁴⁴

Akıl kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de “akıl etme” anlamında fiil olarak kullanılmıştır. Türkçemizde bu kavramın karşılığı “us” kelimesidir. Akıl kelimesinin Batı dillerindeki karşılığına baktığımızda ise karşımıza “raison” ve “intellect” kelimeleri çıkar. Bu kavramlardan birincisi aklı, diğeri ise kavrama gücünü ifade eder.”Raison” kelimesi daha çok, metafizik alanı kabul etmeyen rasyolanist akıl anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle bazı düşünürler Kur'ân'daki akıl kavramının karşılığı olarak “intellect” kavramını benimserler. Aslında Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında akıl kelimesinin hem istidlali hem de kalbi akıl anlamında kullanıldığı, dolayısıyla her iki kavrama da karşılık geldiği görülmektedir.⁴⁵

2.1.1 Akıl Kavramının Terim Anlamı

Akıl kavramının farklı sözlük anlamları olduğu gibi terim olarak da farklı anlamları vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi en genel anlamıyla akıl bir algılama aracı, düşünme yetisidir. Duyu ile algılanan alan dışındaki bilgi kaynağıdır. İnsanı diğer canlılardan ayırır.⁴⁶ Varlığın hakikatini kavrayabilen düşünce gücüdür.⁴⁷

⁴² Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu 'l-Basît fî Tercemeti 'l-Kâmûsi 'l-Muhît Kâmûsu 'l-Muhît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 5/4649.

⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Cıra Yayınları, 2010), 715-716.

⁴⁴ Âsım Efendi, *Kâmûsu 'l-Muhît*, 5/4648.

⁴⁵ Mustafa Şentürk, *Kur'an'da Akıl* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 31-33.

⁴⁶ Reşit Haylamaz, *Kur'an'da Akıl* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 13.

⁴⁷ Muammer Esen, “Kur'an'da Akıl - İman İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2

İslâm âlimleri akıl kavramını çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Bu âlimlerden biri Hâris b. Esed el-Muhâsibî'dir. Muhâsibî'ye göre akıl insanı imana getiren bir araçtır. Akıl olmadan Allah bilinemez. Allah bilinemeyince de itaatten söz edilemez. Akıl, ilim vesilesiyle imana ulaşır. Bu nedenle akıl insanı değerli kılan bir cevherdir. Bununla birlikte aklın bir sınırı vardır ve bu sınırı aşmaya kalkarsa doğru yoldan sapar.⁴⁸

Muhâsibî akıl konusunda insanları gruplara ayırmıştır. Bunlar, Kur'ân'ı kabul ettikten sonra kibir ve dünyaya nefsi yönde eğilimi sebebiyle inkâr edenler -ki bu yaptıkları İblisin davranışındır- ve Allah'ın kudretini, yaratmasındaki muhteşemliği, va'd ve va'idinin gerçekleşeceğini düşünüp itaat edenlerdir. Bu, mümin kulların yapacağı bir davranıştır.⁴⁹ Muhâsibî'ye göre kâmil akıl sahibi kimseler ise Allah'ı akıl eden, bununla birlikte kendisinin Allah'ı idrak etmekten aciz olduğunu kabul edenlerdir.⁵⁰

Günümüz ilim insanlarının yaptığı tanımlara bakacak olursak Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, akıl kavramını *“Varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç.”*⁵¹ olarak tanımlamıştır. Soyut bir kavram olduğundan dolayı bu tanımlardan herhangi biri için kesin bir şekilde doğru olan budur diyemeyiz. Fakat birlikte değerlendirildiklerinde aralarında benzerlikler olduğu da görülmektedir.

2.2 Akıl Fonksiyon ve Görevleri

Kur'ân-ı Kerîm'de akla büyük önem verilmiş ve insanlardan daima akıllarını kullanmalarını istenmiştir. Akıl etmenin ilk hatıra gelen manası anlamak, idrak etmek olmakla birlikte ibret alma, olaylardan ders çıkarma yönüne de vurgu yapılmıştır. Aklın ilk vazifesi doğru düşünme ve dış dünyayı algılamadır. Kur'ân'da aklın fonksiyonundan bahsedilen yerlerde aktif akıl manasında “taakkul” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeyle hem akıl etmeye hem de akıl edene işaret edilmiştir.⁵² *“Namaza çağırdığınız zaman, onu alay ve eğlence konusu yaparlar. Bu onların, akıllarını kullanmayan bir toplum*

(2011), 87.

⁴⁸ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak (El-Aql ve Fehmu'l Qurân)*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2020), 157-158.

⁴⁹ Muhâsibî, *Akıl*, 168-169.

⁵⁰ Muhâsibî, *Akıl*, 196.

⁵¹ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/238.

⁵² Haylamaz, *Kur'an'da Akıl*, 68.

olmalarından dolayıdır.”⁵³ meâlindeki âyet buna örnektir.

Tefekkür de aklın fonksiyonlarından biridir. Kelimenin kökü olan fikir, kişiyi bilgidен bilinene ulaştıran güçtür.⁵⁴ Tefekkür ise bu gücün işletilmesi yani kullanılmasıdır ve bu özellik yalnızca insanlarda bulunur. Kur’ân’da da aklın işletilmesi manasında kullanılmıştır.⁵⁵ “Allah, sizin için, o su ile ekin, zeytin, hurmalıklar, üzümler ve her çeşit meyveleri bitirir. Şüphesiz ki bunda düşünecek bir topluluk için büyük bir ibret vardır.”⁵⁶ meâlindeki âyet buna örnektir.

Aklın bir diğer görevi tezekkürdür. Aklın hafıza ile ilgili bir işlevidir. Edinilen bilgilerin daha sonra kullanılmak üzere hafızada yer almasıdır.⁵⁷ Aklın işlevlerinden biri olan tezekkür Kur’ân’da düşünmek, ibret almak gibi manalarda kullanılmıştır. Buna aşağıdaki âyet örnek verilebilir:

*Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: ‘Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O’na ortak koştuklarınızdan korkmam. Ancak rabbimin (beni korkutacak) bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır. Hâlâ ibret almıyor musunuz?’*⁵⁸

Aklın fonksiyonlarından biri olan tedebbür kavramının⁵⁹ kökü “dübür” kelimesidir ve önün zıttı yani arka manasındadır. Aynı zamanda sırt çevirmek⁶⁰ gibi anlamları da olan kelime, bir şeyin sonucunu ifade eder.⁶¹ Tedebbür ise bir işin sonucuna dair düşünmek demektir.⁶² Bir Müslümanın aklını bu yönde de kullanması gerekmektedir. İnsanın akıbetini düşünerek hareket etmesi gerekir. Bu eylem özelde bu dünya için, genelde ise kişinin tüm hayatı için gereklidir. Nasıl ki günlük hayatımızda yapacağımız şeylerden meydana gelecek neticeyi düşünüyorsak aynı şekilde bu dünyada yaptığımız şeylerin ahiretteki neticesini de düşünmek ve ona göre hareket etmek gerekir. Bu, her Müslümanın vazifesi ve aklın işlevlerinden birisidir.

Kur’ân’da tedebbür kelimesinin kullanımına “Onlar bu söz (Kur’ân) üzerinde hiç

⁵³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili Elmalılı Hamdi Yazır Meali* (Erişim 10 Temmuz 2023)., el-Mâide 5/58.

⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 805.

⁵⁵ İbrahim Emiroğlu, “Kur’ân’da Akıl ve İnsan”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1998), 77.

⁵⁶ en-Nahl 16/11.

⁵⁷ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, 121-122.

⁵⁸ el-En’âm6/80.

⁵⁹ Şentürk, *Kur’an’da Akıl*, 123.

⁶⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 374.

⁶¹ Haylamaz, *Kur’an’da Akıl*, 76.

⁶² İsfahânî, *Müfredât*, 374.

düşünmezler mi? Yoksa kendilerine, daha önce atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?’’⁶³ meâlindeki âyet örnek verilebilir. Kişiye düşen görev söz ve olaylardan ibret almak, işin sonucunu düşünmek ve ona göre hareket etmektir.

Tefakkuh da aklın fonksiyonlarından biridir. “Fıkıh” kökünden türeyen tefakkuh kelimesi iyi anlamak manasına gelir.⁶⁴ Kur’ân’da “*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar, Allah’ı tesbih ederler. O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir varlık yoktur. Fakat siz, onların tesbihlerini iyi anlamazsınız. Şüphesiz O, hâlimdir çok bağışlayandır.*”⁶⁵ meâlindeki âyet buna örnek verilebilir.

Aklın düşünmek manasına gelen⁶⁶ ve nazar olarak isimlendirilen akıl yürütme vazifesi de vardır. Buna tefekkür de denir. Fakat buradaki tefekkürün gayesi muhakkak bilgi elde etmek olmalıdır. Nazar kavramını duyu algıları ile bağdaştıranlar olsa da Ehl-i sünnet âlimleri bununla akıl yürütmenin kastedildiği fikrini benimsemişlerdir. Nazarın kelim, felsefe, mantık gibi ilimlerde farklı türleri de vardır.⁶⁷ Aklın, sadece insan için söz konusu olan ve kişinin bir şeyi algılaması, fark etmesi, idrak etmesi gibi manalara gelen şuur; doğruyu yanlıştan ayırmak demek olan Furkan; ders çıkarmak, ibret almak manasına gelen i’tibar gibi vazifeleri de vardır.⁶⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de insanın aklını kullanmasının emredildiği yerlerde aklın bütün bu fonksiyonlarının kullanılması emredilmektedir. Kendisi ve çevresi hakkında düşünmesi, yaratılanlardan yola çıkarak yaratana ulaşması, geçmiş milletlerin başına gelenlerden ibret alması, iman hakikatlerini kavraması istenmektedir. Aklını Allah’ın emrettiği doğrultuda kullanmayanlar kınanmakta, öyle kimselerin kalplerinin mühürlendiğinden bahsedilmektedir.

2.3 Akıl-Vahiy İlişkisi

Akıl kavramının sözlük ve terim anlamından, mahiyetinden yukarıda bahsettik. Vahiy kavramına gelecek olursak, bu kelime sözlükte hızlı gösterilen işaret manasına gelir ki bu işaret de yazmak, üstü kapalı söylemek, sadece ses ile veya bazı organlarla işaret etmek gibi çeşitli şekillerde olabilir.⁶⁹ Terim olarak ise Allah’ın istediği bilgileri Peygamberine

⁶³ el-Mü’minûn 23/68.

⁶⁴ Âsım Efendi, *Kâmûsu l-Muhît*, 5/5589.

⁶⁵ el-İsrâ 17/44.

⁶⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 1067.

⁶⁷ Mehmet Baktır, *İslam Düşüncesinde Akıl* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 143, 154-155.

⁶⁸ Haylamaz, *Kur’an’da Akıl*, 81-87.

⁶⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 1140.

gizli bir şekilde haber vermesidir. Kur'ân'da vahyin şeytana nispet edilen kullanımları bulunmakla birlikte biz burada Allah'ın kendisine nispet ettiği vahyi konu alacağız. Allah'ın vahyinin muhatabı olarak Kur'ân'da peygamberler, Hz. Mûsâ'nın annesinde olduğu gibi diğer insanlar, melekler, arılar, yeryüzü ve gökyüzü yer alır.⁷⁰

Allah ile peygamber arasındaki bir iletişim olan vahyin muhatabı insanlar, yani insan aklıdır.⁷¹ Akıl iyiyi kötüden ayırt edebilir, kendisi ve yaratılanlar hakkında düşünerek bir yaratıcı olduğu fikrine ulaşabilir. Fakat kendi haline daha doğrusu nefsin kontrolüne bırakıldığında, ilahî gücün yönlendirmesinden uzak kaldığında akıl yanlış yollara sapabilmektedir. Geçmiş milletlerin puta tapınmaları buna örnektir. İşte Allah böyle durumlarda vahyi devreye sokmuştur. O halde denebilir ki vahiy, aklın doğru kullanılmasını sağlayan, ona yol gösteren ilahî bir bilgi kaynağıdır. Allah insanlara bu bilgi kaynağından yola çıkarak ve aklı kullanarak iman etmelerini emreder. Körü körüne iman edilmesini istemez. Dolayısıyla akıl, imanın da temel şartıdır. Akıl bizi neye niçin inanmamız gerektiği bilgisine ulaştırır.

Aklın üç temel kuralı vardır. Bir şeye ya zorunluluk, ya imkânsızlık ya da mümkün hükmünü verir. Vahiy aklın bu ilkelerini onaylar. Örneğin aklın zorunlu kabul ettiği şeyleri kabul eder, Allah'ın varlığının zorunlu olması gibi. İmkânsız kabul ettiği şeyleri imkânsız kabul eder, Allah'ın çocuğunun olmasının imkânsızlığı gibi. Aklın mümkün kabul ettiği konular hakkında ise akla öneride bulunur ve öğüt verir. Aklın bu temel kuralları insanların uydurduğu bir şey değil, Allah'ın insan aklına koyduğu bir özelliktir.⁷²

İnsan akıl ile Allah'ın birliği gibi temel meseleler hakkında bilgi sahibi olmakla birlikte; gayb alanı hakkındaki bilgileri, Allah'ın sıfatları, ibadetler gibi konuları akıl yoluyla kavrayamaz. İşte bu noktada da yine vahiy devreye girer. Vahiy, akıl üstü konular hakkında insanları bilgilendirir. Yani denebilir ki, insanın yaratılış gayesine uygun bir şekilde yaşaması salt akılla mümkün olmaz, bunun gerçekleşebilmesi için insanın vahye de ihtiyacı vardır.

Vahiy ilahî bilgi kaynağı ve aklın yol göstericisi olmakla birlikte aklı iman etmeye zorlamaz. Açık deliller sunar ve bu deliller yoluyla kişiyi imana götürür. Vahye iman

⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/440.

⁷¹ Mustafa Özden, "Kur'an'dan Hareketle Akıl- Vahiy İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 270.

⁷² Hüseyin Atay, "Akıl ve Vahiy", *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998)*, ed. Abdil Aktaş (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 1/188.

insanın kendi tercihinine bırakılmıştır. İnsan aklını kullanmayı reddedip inkâr da edebilir. Bunlar sahip oldukları akıl nimetinin kıymetini bilemeyen zavallı insanlardır. Vahiy ile böyle insanların varlığından da bahsedilmiş, aklını kullanmayanlar kınanmış ve o kimseler Kur’ân-ı Kerîm’de cahil olarak nitelendirilmiştir.

2.4 Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Akıl

İnsan, akli sayesinde iyiyi kötünden ayırt eder. Kendi yararına olacak şeyler ile zararına olacak şeyleri kavrar. Aklını doğru bir şekilde kullanırsa Dünya’da düzgün bir hayat yaşar. Ancak aklın vazifesi sadece bununla sınırlı değildir. Allah insan aklını öyle bir donanımla yaratmıştır ki vahiy gibi bir bilgi kaynağı olmaksızın bile bir yaratıcı olduğu fikrine ulaşabilecek kapasitededir. Fakat gaye yalnızca bu değildir. Allah akli vahiy ile desteklemiş, daha doğrusu akla vahiy ile doğru yolu göstermiştir. İnsan, akli Allah’ın istediği doğrultuda ve gerektiği gibi kullandığı zaman O’nun emirlerine itaat ederek hem Dünya’da yaratılış gayesine uygun bir şekilde yaşamış hem de ahirette vaat edilen cenneti hak etmiş olur.

Allah Kur’ân- ı Kerim’i akıl sahiplerine göndermiştir. Akıl etme kabiliyeti olmayanları Kur’ân’ın içindeki emir ve yasaklardan sorumlu tutmamıştır. İnsan, akli sayesinde Kur’ân âyetlerini anladığı gibi kevnî âyetleri de akıl yoluyla kavrar. Allah insanların âyetleri düşünmeden körü körüne kabul etmelerini istememiştir. Aksine O, pek çok âyette insanlara düşünmeyi emretmiştir. Nitekim Kur’ân’da bildirilen ilk emrin “Oku!” olması da Allah’ın insan aklına hitabının bir göstergesidir. Devamında bahsedilen, insana kalem ile yazmanın ve bilmediklerinin öğretilmesi de Allah’ın insana bahşettiği ve onu diğer varlıklardan ayıran akıl ile mümkün olur.

Akıl, vahyin doğru anlaşılıp uygulanmasını sağlayan kabiliyettir. Fakat vahyin aradan çıkarıldığı akıl, kaybolmuş demektir. Akıl azgın bir ata benzetilir. Eğer ata gem ve semer vurmadan binilirse kişi, üzerinde hâkimiyet kuramaz. Gem ve semer vurulursa hâkimiyet sağlanır. Burada gem’i Kur’ân, semeri ise sahih sünnet olarak düşünecek olursak akıl ancak bunlar ile doğru yola ulaşabilir. Bununla birlikte insan aklının bir sınırının olduğu da unutulmamalıdır.⁷³

İnsan Kur’ân’ın tabiriyle dağların yüklenemediği emaneti yüklenmiştir. Bu emanet akıl ve düşünme kabiliyetidir. Sorumluluğu vardır, Allah’ın emretmediği şekilde

⁷³ Ahmed Yüksel Özemre, *Vahye Göre Akıl* (İstanbul: Şule Yayınları, 2019), 114-115.

kullanıldığında insanı helake sürükleyebilecek kadar güçlü bir kuvvettir. İnsan, aklını Allah'ın istediği doğrultuda kullandığında yaratılış amacına ulaşır, kullanmadığında ise zâlimlerden olur.⁷⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de akıl kelimesi hiçbir yerde isim olarak geçmez. Fiil halinde 49 yerde geçer. Bunlardan biri geçmiş zaman kipinde diğerleri ise geniş zaman kipindedir.⁷⁵ İsim halinde geçmemesiyle ilgili şunlar söylenebilir; akıl ancak faaliyet halindeyse işe yarar. Âyetlerde bu kelimenin sadece fiil olarak kullanılması onun aktif bir uygulama alanına sahip olduğuna işaret eder.⁷⁶

Kur'ân'da ifade edilen akıl etme, zihinsel bir faaliyetten ziyade akıl yoluyla ortaya çıkan eylemler yani yaşantıdır. Kur'ân'da akıl ile fiil birbirinden ayrılmaz, akıl etmekten bahsedilen yerlerde, elde edilen bilgiyle amel etmekten de bahsedilir. Bu durumda üzerinde durulması gereken konu aklın ne olduğundan ziyade işlev ve görevlerinin neler olduğudur. Ayrıca Kur'ân'ın bahsettiği akıl yalnızca zihne, yalnızca deneye veya duyulara ya da kalbe dayanan akıl değil aksine bunların birleşimiyle bilgi elde eden akıldır.⁷⁷

Kur'ân'da akıl kavramı hem olumlu hem olumsuz durumları ifade etmek için kullanılırken yani akıllı doğru ve yanlış kullanmaktan bahsedilirken, “akıl sahipleri” ifadesi ise yalnızca olumlu durumlar için kullanılmıştır. Bu ifadeyle aklını gerektiği gibi kullanan, hak ile batılı ayıran kimselere seslenilmiştir.⁷⁸

Kur'ân'da insana akıl etmeyi emreden âyetler genel olarak üç başlık altında toplanabilir. Bunlar, insanın kendi varlığı, yaratılışı hakkında düşünmeyi emreden âyetler, kâinatta olup bitenler hakkında düşünmeyi emreden âyetler ve ahiret hayatı hakkında düşünmeyi emreden âyetlerdir.⁷⁹ Bunlardan birincisine şu âyet örnek verilebilir:

*Sizi toprak, sonra nutfe, sonra alaka aşamalarından geçirerek yaratan O'dur. Sonra O sizi bir bebek olarak hayat alanına çıkarır; ardından güçlü çağınıza ulaşınca, sonra da yaşlılar haline gelinceye kadar sizi yaşatır; içinizden bazıları bundan önce vefat eder. Sonuçta belli bir vakte kadar yaşamaktasınız. Umulur ki (bunlar üzerine) akıl yorarsınız.*⁸⁰

⁷⁴ Emiroğlu, “Kur'an'da Akıl”, 75.

⁷⁵ Haylamaz, *Kur'an'da Akıl*, 38.

⁷⁶ Emiroğlu, “Kur'an'da Akıl”, 73.

⁷⁷ Haylamaz, *Kur'an'da Akıl*, 39-40.

⁷⁸ Süleyman Gür, “Kur'ân'da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadelerinin Anlam ve Tahlili”, *Akıl Kitabı 2 Aklın Tarifi*, ed. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 2/64-65.

⁷⁹ Ahmet Vefa Temel, “Arap Dili Ve Kur'ân-ı Kerîm Bağlamında ‘Akıl’ Kavramının Analizi”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 134.

⁸⁰ el-Mü'min 40/67.

İkincisine aşağıdaki âyet örnek gösterilebilir:

*Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır.*⁸¹

Üçüncüsüne ise “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttaki olanlar için şüphesiz ki âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?”⁸² meâlindeki âyet örnek verilebilir.

2.5 Kur’ân’da Akıl ile Yakın Anamlı ve Bağlantılı Olan Kelimeler

Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli kelimeler akıl manasında kullanılmıştır. Bunlar arasında doğrudan akıl veya düşünmek manasına gelmeyip mecazi olarak kullanılan kavramlar da vardır. Bu başlık altında, ilgili kavramlar hakkında genel bir bilgilendirme yapılacaktır. Elmalılı’nın bu ifadelerle ve geçtiği âyetlerle ilgili detaylı açıklamalarına ise çalışmamızın ikinci bölümünde yer verilecektir.

2.5.1 Lübb (لُبّ)

Lübb, genel manada şaibeden arınmış akıl demektir. Bazı kimseler saf, bozulmamış manasına geldiğini söylemişlerdir. Sözlük manası öz, cevher, bir şeyin en iyi kısmı anlamlarına gelir. Bu manalara gelen kelimeler “لُبّ” ve “لُبَاب” kelimeleridir. Akıl insanda var olan manaların özüdür.⁸³ Akıl insanı insan yapan en önemli değer yani insanın özü olduğu için “lübb” kelimesi kullanılmıştır. Kaynaklarda “akıl” ile “lübb” kelimesi arasında bazı farklılıklar olduğu ifade edilmiştir. Bazıları bu kavramın kalpte olan akıl olduğunu, bazıları ise akliselim olduğunu söylemiştir. Bu durumda akıl daha genel bir anlam ifade ederken lübb ise daha özeldir. Yüce Allah, sadece zeki olanların kavrayabileceği hükümlerden bahsederken “ulü’l-elbâb (الالباب)” ifadesini kullanmıştır.⁸⁴

Elmalılı, Râ’d sûresinin 19. âyetini çevirirken bu ifadeye “üstün akıllı” manası vermiştir. Gerek bu âyetin tefsirinde gerekse ifadenin geçtiği başka âyetlerde ulü’l- elbâb’ın

⁸¹ el-Bakara 2/164.

⁸² el-En‘âm6/32.

⁸³ İsfahânî, *Müfredât*, 949.

⁸⁴ Gür, “Kur’ân’da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/38-40.

özelliklerini açıklamıştır.

Yaşanılan olaylardan, kıssalardan ibret alınması, âyetlerin idrak edilip anlaşılması gibi konularda Kur'ân lübb sahiplerine seslenmiştir. Bu idrak da kâmil bir akıl ve iman etmiş kalp ile mümkün olur. Lübb kavramı da zaten Kur'ân'da, iman ile hidâyete eren müminlere hitaben kullanılmıştır.⁸⁵

2.5.2 Basar (بصر)

Basar, gözün görme gücü anlamına gelen bir kelimedir. Kalbin idrak etmeyi sağlayan kuvvetine ise basiret (بصيرة) denir.⁸⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de “ulü'l- ebsâr (اولو الا بصر)” ile kastedilen ise basiret sahibi kimselerdir. Basiret kavramı Kur'ân'da da görme anlamı yanında hakikati bulma, doğruyu yanlıştan ayırma gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu bakımdan basiret, manevi körlüğün ve kişinin dalalette olmasının zıddını ifade eden bir kavramdır. Basiret, Allah'ın sıfatlarından biri olan başarın kullardaki yansımasıdır. Bundan nasibini alamamış olanlar hakikati göremezler, gözlerinde perde vardır. Kötü davranışları sebebiyle basiretleri bağlanmış, kalp gözleri kör olmuştur.⁸⁷

Sonuç olarak denilebilir ki “ulü'l- ebsâr” kalpleriyle hakikati gören, idrak eden kişilerdir. Bu nedenle âyetlerdeki “görmezler” , “görmeyecek misiniz” ifadelerinden aynı zamanda akıl etmez misiniz, düşünmez misiniz manası çıkarılabilir.

“De ki: ‘Haber verin bakayım, eğer Allah üzerinizde gündüzü ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirirse, Allah'tan başka, istirahat edeceğiniz geceyi size getirecek tanrı kimdir? Hâlâ görmeyecek misiniz?’”⁸⁸ meâlindeki âyet de buna örnek gösterilebilir.

2.5.3 Nühâ (نهي)

Nüha, sözlükte bir şeyin yapılmasına mani olmak, yasaklamak gibi manalara gelir.⁸⁹ “Ulü'n- nühâ (ولى النهى)” Kur'ân-ı Kerîm'de farklı manalara gelmekle beraber “akıl sahipleri” manasında da kullanılır. Akla nühâ denilmesinin sebebi aklın insanı kötü şeylerden alıkoymasına sebebiyledir.⁹⁰

⁸⁵ Gür, “Kur'ân'da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/46.

⁸⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 146.

⁸⁷ Gür, “Kur'ân'da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/49-50.

⁸⁸ el-Kasas 28/72.

⁸⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 1089.

⁹⁰ Gür, “Kur'ân'da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/56-58.

Kur'ân'da "ulû'n-nühâ" ifadesi ile her akıl sahibi değil, ibret alan akıl sahibi kimseler kastedilmiştir.⁹¹ Kur'ân-ı Kerîm'de bu ifade Tâhâ sûresinin 54. ve 128. âyetlerinde geçmektedir.

2.5.4 Hicr (حجر)

Hicr, sözlükte çeşitli manalara gelmektedir. O manalardan biri de akıldır. Taşın koruyucu niteliğe sahip olmasından ve insanın da akıl ile kendini kötülüklerden koruyabilmesinden dolayı bu kelime akıl manasında da kullanılmıştır. Kur'ân'da Fecr sûresinin 5. âyeti buna örnektir.⁹²

2.5.5 Kalp (قلب)

Kalp, bir şeyin kalbi (قَلْبُ الشَّيْءِ) ifadesiyle bir şeyin bir halden başka bir hale çevrilmesi, döndürülmesi demektir ki Kur'ân'da Allah'a döndürülmek manasında "وَالَيْهِ تُقْلَبُونَ" ifadesi kullanılmıştır.⁹³ Terim olarak ise biri biyolojik diğeri ruhsal olmak üzere iki tanımı vardır. Biyolojik açıdan vücutta göğsün sol tarafında bulunan ve kan pompalayan hayati organın adıdır. Bu manadaki kalp tıp ilminin konusudur. İslâm kültürünün konusu olan kalp ise akıl ve idrak gücünün merkezi ve insana verilen ilahî bir cevherdir.⁹⁴ Cahiliyye döneminde de kalp kelimesi akıl yerine kullanılmıştır.⁹⁵ Kur'ân'da kalp yerine fuâd (فُؤَاد), nühâ (نَهْي), sadr (صدر) gibi ifadeler de kullanılmıştır. Kalbin ne olduğundan ve tanımından değil özelliklerinden ve işlevlerinden bahsedilmiştir. Kur'ân'a göre kalp, insanın düşünen, idrak eden, anlayan, hakikati bilen yani insanı insan yapan ve diğer varlıklardan ayıran yönüdür. İlahi hitabın muhatabıdır ve bu nedenle sorumludur.⁹⁶

İslâm âlimleri Kur'ân'da akıl etme işlevini gerçekleştiren kalbin hangi organ olduğuyla ilgili görüşler ortaya koymuşlardır. Birçoğuna göre bu organ göğüste bulunan kalptir. Bazılarına göre bu organ beyindir. Diğer bir kısmına göre ise hem beyin hem kalp ile ilişkilendirilebilir.⁹⁷

Kalp, imanın yeridir yani mümin olabilmek için dil ile imanı ifade etmek yeterli olmayıp

⁹¹ Gür, "Kur'ân'da Geçen 'Akıl Sahipleri' İfadeleri", 2/58.

⁹² İsfahânî, *Müfredât*, 266.

⁹³ İsfahânî, *Müfredât*, 862.

⁹⁴ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, 98.

⁹⁵ Haylamaz, *Kur'an'da Akıl*, 49.

⁹⁶ Süleyman Uludağ, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/230.

⁹⁷ Esen, "Akıl - İman İlişkisi", 90.

kalp ile tasdik gereklidir. Bununla birlikte kalp değişkendir, inkâr da edebilir. Kur’ân’da kalbin mühürlenmesinden, taşlaşmasından, üzerine perde çekilmesinden, körleştiğinden de bahsedilir.⁹⁸ Âyetlere bakıldığında Kur’ân’a göre kalbin idrak aracı olduğu ve düşünme, anlama, kavrama kabiliyetinin de bulunduğu, fakat her kalbin bu işlevi yerine getiremediği söylenebilir.⁹⁹

2.5.6 Hikmet (حكمة)

Hikmet, genel manada bilgi ve akıl yoluyla hakka isabet etmek demektir.¹⁰⁰ “Dilediğine hikmet verir, hikmet verilene ise pek çok hayır verilmiş demektir. Ve bunu ancak üstün akıllılar anlar.”¹⁰¹ meâlindeki âyette hikmet kavramına verilen manalar arasında akıl da bulunmaktadır.¹⁰²

2.5.7 Fıkıh (فقه)

Fıkıh, bir şeyi gerektiği gibi kavrayıp bilmek anlamına gelir.¹⁰³ Kur’ân-ı Kerîm’de “Dediler ki: “Ey şu ‘ayb! Dediklerinin çoğunu anlamıyoruz. Hem biz seni aramızda zayıf görüyoruz. Eğer kabilen olmasaydı, seni taşa tutardık. Zaten sen bizce itibarlı biri değilsin.”¹⁰⁴ meâlindeki âyette fıkıh kelimesi anlamak manasında kullanılmıştır. Elmalılı kulak vermedikleri ve önemsemedikleri için anlamadıklarından bahseder.¹⁰⁵

“Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar.”¹⁰⁶ meâlindeki âyette ise fıkıh kavramı dinde derin bilgi sahibi olmak anlamında kullanılmıştır. Elmalılı da dinin inceliklerini iyice kavramak şeklinde açıklamıştır.¹⁰⁷

⁹⁸ Uludağ, “Kalb”, 24/230.

⁹⁹ Emiroğlu, “Kur’an’da Akıl”, 78.

¹⁰⁰ İsfahâni, *Müfredât*, 300.

¹⁰¹ el-Bakara 2/269.

¹⁰² Haylamaz, *Kur’an’da Akıl*, 55.

¹⁰³ Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît*, 5/5588.

¹⁰⁴ Hûd 11/91.

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/617.

¹⁰⁶ et-Tevbe 9/122.

¹⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/470.

2.5.8 Hilm (حلم)

Hilm, genel manada insanın öfke duygusu karşısında nefsine hâkim olması, kendisini kontrol etmesidir. Kur'ân'da Tûr sûresinin 32. âyetinde akıl manasında kullanılmıştır. Kelime hakikatte akıl manasına gelmese de aklın sebeplerinden biri olduğu için bu mana verilmiştir.¹⁰⁸

2.5.9 Rüşd (رشد)

Rüşd, doğru yolu bulmak manasına gelmekle birlikte¹⁰⁹ zaman zaman akıl anlamında da kullanılmıştır. Kur'ân'da bu kavram üç yerde akıl manasında kullanılmıştır. Hûd sûresinin 78. âyeti buna örnektir. Âyette şöyle buyrulmuştur:

*Lût'un kavmi koşarak ona geldi. Daha önce de o çirkin işleri yapıyorlardı. Lût, 'Ey kavmim! Şunlar kızlarım; sizin için en nezih olanı onlarla evlenmektir. Allah'tan korkun ve misafirlerimin önünde beni rezil etmeyin! İçinizde akıllı başında bir adam yok mu!' dedi.*¹¹⁰

Hûd sûresinin 87. âyetinde de Medyen halkının Hz. Şuayb'a (a.s.) hitabından bahsedilirken bu kelime akıl manasında kullanılmıştır. Diğer âyet ise Nisâ sûresinin 6. âyetidir.

2.5.10 Nazar (نظر)

Nazar, genel manada gözü algılanmak istenen şeye çevirmek, bakmak demektir. Bazen düşünmek ve araştırmak manalarında da kullanılır.¹¹¹ Toplumda genelde bu kelime gözle bakmak anlamında kullanılırken âlimler arasında kalp gözüyle bakmak yani düşünmek anlamında kullanılır. Bu kelime Kur'ân'da da yer alır.¹¹² “Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik.”¹¹³ meâlindeki âyette nazar kavramı düşünmek anlamında kullanılmıştır.

2.5.11 Fikir (فكر)

Fikir kelimesi mastar olup, düşünmek manasına gelmektedir.¹¹⁴ Tefekkür kelimesi de bu kökten gelir. “Yine O'nun âyetlerindendir ki, sizin için nefislerinizden kendilerine

¹⁰⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 305.

¹⁰⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 429.

¹¹⁰ Hûd 11/78.

¹¹¹ İsfahânî, *Müfredât*, 1067.

¹¹² Atay, “Akıl ve Vahiy”, 1/185.

¹¹³ Kâf 50/6.

¹¹⁴ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, 5/2260.

ısınırırsınız diye eşler yaratmış, aranızda bir sevgi ve merhamet koymuştur. Şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için nice ibretler vardır.”¹¹⁵ meâlindeki âyet fikir (فكر) kelimesinin Kur’ân’daki kullanımına örnek verilebilir.

2.5.12 Zikir (ذكر)

Zikir kelimesi temelde hatırlamak yani bir şeyin akla getirilmesi manasına gelir. Bazen de bir şeyin kalbe gelmesi manasında kullanılır.¹¹⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de düşünmek manasında da kullanılmıştır. “‘Ey kavmim, ben onları etrafımdan kovacak olursam, Allah'dan beni kim kurtarabilir? Siz hiç düşünmez misiniz?’”¹¹⁷ meâlindeki âyet bunlardan biridir.

Bunların yanında mirra (مِرَّة) kelimesinin de akıl manası vardır.¹¹⁸ Ayrıca fuâd (فؤاد) kelimesinin de akıl anlamına geldiğini söyleyenler olmuştur.¹¹⁹

2.6 Kur’ân’ın Akıl Kullanmaya Teşviki

Allah (c.c.) insanı diğer varlıklardan ayıran bir akıl kabiliyetiyle donatmış ve buna mukabil doğal olarak onu kullanmalarını istemiştir. Dinen sorumlu olabilmenin ilk şartı akıldır. Allah Kur’ân’ı Kerîm’de insan aklına hitap eder. Kur’ân’da Allah’ın insanları aklını kullanmaya davet ettiği, aklını kullanan insanların güzel özelliklerinden bahsederek akli kullanmaya teşvik ettiği ve akli kullanmayanların yerildiği âyetler vardır.

Kur’ân-ı Kerîm’de: “Aklınızı kullanasınız diye Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor.”¹²⁰ meâlindeki âyette, “Yaşatan da öldüren de O’dur. Gece ile gündüzün yer değiştirmesi de O’nun eseridir. Artık aklınızı kullanmayacak mısınız?”¹²¹ meâlindeki âyette, “Andolsun, size içinde sizin için öğüt bulunan bir kitap indirdik. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?”¹²² meâlindeki âyette ve daha pek çok âyette insanlar aklını kullanmaya davet edilir. Bu gerek yaratılan varlıklar üzerine ve bunlardan hareketle Allah’ın varlığı üzerine, gerek ahiret hayatı üzerine, gerek geçmiş milletlerin başından geçen ibretlik olaylar üzerine, gerek İslâm’ın koyduğu kurallar üzerine, gerekse şeytanın

¹¹⁵ er-Rûm 30/21.

¹¹⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 398.

¹¹⁷ Hûd 11/30.

¹¹⁸ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît*, 5/2335.

¹¹⁹ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, 103-104.

¹²⁰ el-Bakara 2/242.

¹²¹ el-Mü'minûn 23/80.

¹²² el-Enbiyâ 21/10.

hileleri üzerine olur. Yani Allah tek bir konu üzerine odaklanan ve kısır döngüde kalan bir akıl yürütmeyi değil, kapsamlı bir şekilde insanın bütün hayatını çevreleyen bir akıl yürütmeyi emreder.

Kur’ân’da hiçbir açıklama yapılmadan doğrudan “Akılınızı kullanmak zorundasınız” gibi ifadeler yer almamış, aksine çeşitli konularda akla hitap eden örnekler verilerek akıl imana davet edilmiştir. İnsanın aklını kullanması kendi tercihinine bırakılmış, bununla birlikte aklını kullanmanın ve kullanmamanın sorumluluğu olacağından bahsedilmiştir. Yine insanın aklını kullanmasının veya kullanmamasının Allah'a bir zarar veya fayda sağlamayacağından da bahsedilmiştir.¹²³

Allah Kur’ân’da yalnızca bireysel olarak akli kullanmaktan bahsetmeyip, toplumların da aklını kullanarak, önceki toplumların durumuna bakarak makul bir hayat sürmelerini ister.¹²⁴ Buna: *“O, geceyle gündüzü, ayla güneşi hizmetinize verdi; yıldızlar da O’nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunda aklını kullanan bir topluluk için önemli ibretler vardır.”*¹²⁵ meâlindeki âyet ile *“O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, derinlemesine düşünen bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.”*¹²⁶ meâlindeki âyet örnek verilebilir. Bu âyetlerde toplumlar akli kullanmaya davet edilmektedir. Bununla birlikte, *“Lût’u da hatırla! O kavmine, ‘Göz göre göre hâlâ o hayâsızlığı yapacak mısınız? Gerçekten siz kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere mi yöneliyorsunuz? Doğrusu siz değerleri bilmeyen bir topluluksunuz’ demişti.”*¹²⁷ meâlindeki âyette ve başka âyetlerde ise aklını kullanmayan topluluklar kınanmıştır.

Kur’ân’a göre kişi aklını kullanmadığında yanlış yollara düşmektedir. Şeytanın hilelerine kanarak Allah’ı anmaktan uzaklaşabilir, küfre düşebilir. Aklını kullanmayan kişi taklitten kurtulamaz. Nitekim müşrikler, atalarının geleneklerine körü körüne bağlı oldukları ve akli kullanmayı reddettikleri için delalettediler. Allah insana akıl nimetini insanca yaşayabilmesi için vermiştir. Kişi eğer aklını kullanmazsa hayvanlardan bir farkı kalmamaktadır. Hatta aklını kötü kullandığı zaman hayvanlardan dahi aşağı bir seviyeye düşmektedir. İnsan ancak aklını Allah’ın istediği doğrultuda kullanarak yaratılış gayesini

¹²³ Haylamaz, *Kur’an’da Akıl*, 89.

¹²⁴ Emiroğlu, “Kur’an’da Akıl”, 79.

¹²⁵ en-Nahl 16/12.

¹²⁶ el-En‘âm6/98.

¹²⁷ en-Neml 27/54-55.

kavrayabilir ve ona uygun bir şekilde yaşayabilir.

Akıl insana sadece Allah'ın varlığı bilgisini doğrulamakla kalmaz, dini vecibelerin de hikmetini kavramasını sağlar. Örneğin aklını kullanan bir kişi ibadetlerin insana eziyet olsun diye emredilen şeyler değil aksine insanı Allah'a yakınlaştıran şeyler olduğunu idrak eder. Aynı şekilde bireysel ve toplumsal kuralların insanın iyiliği için olduğunu kavrar. Ahiret hayatının varlığını ve gerekliliğini idrak eder. Bunları hakkıyla anlayınca ister istemez hal ve hareketlerine dikkat eder. Yukarıda da belirttiğimiz gibi insan ancak aklını kullandığı zaman hakiki imana ulaşabilir. Bununla birlikte aklın kabiliyeti sınırsız değildir. Daima vahyin ışığına ihtiyacı vardır. Vahiy akla yol gösterir. Salt akıl yoluyla kavranamayacak şeyler hakkında bilgi verir. Şu halde denebilir ki Allah insanlardan daima akıllarını kullanmalarını ister. Bunu yaparken onları başıboş kendi haline bırakmaz. Akli vahiy ile destekler. Bu noktada insanlara düşen akıl ve vahiy dengesini koruyarak iman etmektir.

3. ELMALILI'YA GÖRE KUR'ÂN'DA AKIL

Bu bölümde Elmalılı'nın Kur'ân-ı Kerim'de akıl etmekten bahseden âyetleri nasıl ele aldığı incelenip değerlendirilecektir. Akıl manasına gelen kelimelerin yer aldığı âyetler müstakil başlıklar halinde ele alınacaktır. Bununla birlikte Elmalılı'nın, hakkında çok detaylı açıklamalarda bulunmadığı bazı âyetler için ayrı başlık açılmadan genel bilgilere yer verilecektir.

3.1 Elmalılı'nın Kur'ân'daki Akıl ile İlgili Âyetleri Tefsiri

Elmalılı akıl konusunda sahabeden Amr b. As'ın tarifini benimser. Buna göre akıl: *“Zanda isabet etmek ve olmuş vasıtasıyla olacağı bilmek”* demektir.¹²⁸ Bu tariftan iki sonuca ulaşılabilir. Birincisi akıl yoluyla ulaşılan bilgiler zanna dayanır, akıl doğruya ulaşsa da durum böyledir. İkincisi ise tanımda bahsedilen “olmuş vasıtasıyla” ibaresinden anlaşılan, aklın bir tür deneyim manasına gelmesidir.¹²⁹

Elmalılı akıl hakkında şunları söyler: *“Kalb ve ruhun madeninde, beynin ışıığında bulunan manevi bir nurdur ki insan bununla, duyu organlarıyla hissedilemeyen şeyleri anlar.”*¹³⁰ Ona göre akıl, insanın duyularla algılanandan hareketle algılanamayana ulaşmasını sağlayan yahut duyularla algılanamayan bir şeyi doğrudan doğruya kendisi açık bir şekilde keşfeden idrak aracıdır. Elmalılı'ya göre akıl yürütmek ise bir eser ile onu oluşturan şey arasındaki ilişkiyi yani sebep ile sonuç arasındaki bağlantıyı anlamak ve böylelikle *“eserden müessire veya müessirden esere yahut da bir müessirin iki eserinin birinden diğerine intikal etmek”*¹³¹ demektir.

Eserden müessire örnek olarak bir hayvan sesi duyduğumuzda görmesek bile o sesi çıkartan bir hayvan olduğunun kavranması örneğini verir. Müessirden esere bir arı gördüğümüzde balın varlığı fikrine ulaşılabilmesi, eserden esere ise bal arısının sesinden balın varlığının kavranması örneğini verir. Akıl bütün bunları kavrayan idrak aracıdır.¹³² Dini açıdan baktığımızda ise insan akıl yürüterek Allah'ın yarattığı eserlere baktığında

¹²⁸ Paul Janet - Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib Metafizik ve İlâhiyât*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), XXXIII.

¹²⁹ Ahmet Murat Özel, “Batı'nın Fikrî Meydan Okumaları Bağlamında Elmalılı M. Hamdi Yazır'da Üç Terim: Akıl, Bilgi, Felsefe”, *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 446.

¹³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/554.

¹³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/554-555.

¹³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/554-555.

onun var olduğu fikrine ulaşabilir.

Elmalılı'ya göre aklın intikal etmesinin 3 türü vardır. Bunlar:

- a) Temsil yani analogi
- b) Özelden genele intikal yani tümevarım
- c) Genelden özele intikal yani tümdengelim¹³³

Elmalılı'ya göre aklın temelde iki seyri vardır. Bunlardan ilki yavaş ve zamana kayıtlı olarak aşama aşama seyreden fikirdir. İkincisi ise çabucak istenilene varabilecek kadar süratli seyreden hads veya zandır. Bu da iki çeşittir: Akl-ı mesmu ve akl-ı matbu. Akl-ı mesmu; eğitim, deneyim ve alıştırma sonucu çalışarak elde edilen alışkanlık sıfatıdır. Nazari ve ameli eğitim, bu gayeye ulaşmak içindir. Akl-ı matbu'ya gelince o, çalışıp çabalama ile ilgisi olmayan, insanın doğuştan fıtratında bulunan ve tamamen Allah vergisi bir yetidir. Matbu akıl olmadan mesmu aklın bir anlamı kalmaz.¹³⁴ Matbu aklın dereceleri sıradan bir akıldan peygamberlerin aklına kadar uzanır, en üstte ise ilk akıl yer alır o da “Allah'ın kelâmı ve Hz. Muhammed'in nurudur.”¹³⁵ Akılların derecelerindeki farklılık, noksanlıklarından kaynaklanır. Aslında bütün akıllar için tek yol doğru yoldur.¹³⁶

Elmalılı akıl ile bağlantılı olan şuur kavramını da ele alır. O, şuur hakkında “*Şuur, açık duyguyla hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hafızaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan açık bir ilimdir ki, dalgınlığın zıddıdır*”¹³⁷ der. Ona göre şuur bir şeyi kavramanın ilk aşamasıdır. Başka bir deyişle bir şeyin insanın fikrine ilk yansımasıdır. Bilgi denilen şey nefsin anlama erişmesidir. Bunun dereceleri bulunur, şuur da bunların ilkidir. Nitekim şuur, nefsin anlama ilk varış aşamasıdır. Aklın şuurla ilişkisi noktasında Elmalılı, “*akıl, ilgi şuurundan başlar*”¹³⁸ der ve bundan dolayıdır ki aklın ilk kanunları ayniyet, tenakuz, batıllık ve gayriyet şuurlarıdır. Yine şuurun aklın tüm cereyanına eşlik ettiğini söyler. Bunun aleti de akıl, yeri ise kalptir.¹³⁹

Elmalılı'ya göre salt akılcılık kişiyi kurtuluşa getirmez. İnsan her şeye yalnız akıl penceresinden bakmaya kalkarsa henüz idrak edemediği şeylerle karşılaştığında

¹³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/555.

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/555-556.

¹³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/556.

¹³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/556.

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/252.

¹³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/252-253.

¹³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/252-254.

kötümser olur. Yine her şeyi nedenleriyle birlikte salt akıl ile açıklamaya kalkarsa ilahî tecellilere kör kalır ve bağınazlıktan kurtulamaz. Aynı zamanda kişi tüm benliği ile Allah’a bağlı olmadığında, aklına gelenler ve hisleri kişiyi şirke getirebilir. Akıl imkânına göre kullanmak gerekir. Kişi Allah’a bağlandığı vakit ise akıl ve hislerine gelenler artar, bununla birlikte insan hakiki mutluluğa ulaşır.¹⁴⁰ Elmalılı’ya göre kişinin salt akılcı olması hakiki mutluluğa ulaşmasının önünde bir engeldir. Asıl olan iman etmiş bir kalp ve akıldır. İnsan sadece akıl ile hakikate ulaşamaz. Akıl vahyin ışığında, onun gösterdiği doğrultuda ve şekilde kullanırsa hakikate erişebilir.

3.1.1 “ع-ق-ل (A-k-l)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler

Doğrudan akıl manasına gelen bu kelime Kur’ân-ı Kerîm’de de akıl etmek, düşünmek manalarında kullanılmıştır.

3.1.1.1 el-Bakara 2/164

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

*Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeylerle denizde akıp giden gemide, Allah'ın yukarıdan bir su indirip de onunla yeri ölümünden sonra diriltmesinde, diriltip de üzerinde deprenen hayvanları yaymasında, rüzgarları değiştirmesinde, gök ile yer arasında emre hazır olan bulutta şüphesiz akıllı olan bir topluluk için elbette Allah'ın birliğine deliller vardır.*¹⁴¹

Elmalılı ilk olarak bu âyetin nüzul sebebini açıklar. Buna göre müşrikler Yahudilere Hz. Mûsâ’ya ait mucizeleri, Hristiyanlara ise Hz. İsa’ya ait mucizeleri sorduktan sonra peygamberimize gelip ondan Allah’a niyazda bulunmasını, Safa tepesinin altın madenine çevrilmesini istemişlerdir. Peygamber efendimiz Allah’a dua etmiş, Rabbimiz ise bunu yapabileceğini ancak yapmasına rağmen inkârda ısrar ederlerse onlara azap edeceğini bildirmiştir. Peygamberimiz ise Allah’tan kavmini o haliyle bırakmasını ve onları her gün imana davet etmeyi istemiştir. İşte âyet de bunun üzerine nazil olmuştur.¹⁴²

Bakara sûresinin 164. âyetinde Allah’ın yarattığı şeylerin zaten harikulade olduğundan bahsedilmiştir. Yağmurun kuru toprağı canlandırması, bunun üzerine hayvanların ve

¹⁴⁰ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 48-49.

¹⁴¹ el-Bakara 2/164.

¹⁴² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/553.

bitkilerin yeryüzünde yayılması, gece ve gündüzün bir döngüde devam etmesi, semanın ve yeryüzünün yaratılması, gemilerin denizde gitmesi gibi Allah pek çok muazzam şey yaratmıştır ve yaratmaya devam etmektedir. Âyetle insanların bütün bunlara bakarak aklını kullanması gerektiğinden bahsedilir. Yani mucize arayanın önünde bir sürü delil vardır. Bu mucizeleri idrak etmek için akıl gerekir ki akıl da mucizelerin en önemlisidir denebilir.¹⁴³

Elmalılı bu âyetin nüzul sebebi olarak müşriklerin mucize istemelerini gösterir ve ona göre aslında iman etmek için onların istediği gibi bir mucizeye gerek duyulmamalıdır çünkü âyetle bahsedilen olaylar zaten muhteşemdir ve iman etmek için tüm bunlar yeterlidir. Buradan müşriklerin inanmamak için bahane ürettikleri sonucuna varılabilir. Elmalılı müşriklerin talep ettiği gibi bir mucize gerçekleşmemesinin sebebinin ise mucize geldikten sonra inanmamaları durumunda helak edilecekleri olduğunu söyler.

Bakara sûresinin 164. âyetinde bahsedilen yerin ve semanın yaratılması, gündüz ile gecenin birbiri ardına gelmesi gibi mucizevi olayların anlaşılması, Safa tepesinin inkârcıların istediği gibi altına dönüştürülmesinden hem daha faydalı hem de daha büyüktür. İki tür âyet vardır, biri sözlü âyet olan Kur'ân diğeri ise kevnî âyetlerdir. İnsanın her ikisi üzerinde de düşünmesi, akıl etmesi gerekmektedir.¹⁴⁴

Elmalılı'ya göre mucizelerin akıl olmaksızın yalnızca hissî olması pek fayda sağlamaz. Yani müşriklerin isteği üzerine Safa tepesinin altına dönüştürülmesi akla değil hislere hitap eden bir mucize olur. Bunun yerine onların akıllarını kullanması ve yaratılanlar hakkında düşünmesi, bunların hikmetini kavramaya çalışması çok daha faydalıdır. Üstelik müşriklerin önünde peygamberin en büyük mucizesi olan Kur'ân bulunmaktadır. Elmalılı'ya göre müşriklerin yapması gereken yeni mucizeler beklemek değil en büyük mucize olan Kur'ân'ı anlamaya çalışmak ve iman etmektir.

Elmalılı dini yükümlülüğün akıllı kimselere has olmasıyla ilgili şunları söyler:

*Hak dinin yeri, akıl sahipleridir. Bundan dolayı cansızlar, bitkiler, hayvanlar, deliler, akılsızlar, çocuklar, bunamışlar gibi özürlüler, din açısından sorumluluk sahibi değildir. Çünkü akıldan yoksul olanlar, arzu ve seçim sahibi olamadıklarından dolayı kendilerinden bir iyilik meydana gelirse istem dışı olur ki buna da zorlama denilir. Bundan dolayı hayvanlarda din vardır demek, olsa olsa mecazi bir ifadedir.*¹⁴⁵

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/553-554.

¹⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/557-558.

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/123.

Elmalılı'ya göre akıl, dinin gerekliliklerinden ve dindarlığın esaslarından. Akıl olmadığına dini sorumluluk ortadan kalkar. Bununla birlikte akıl dini bilmek için gereklidir fakat dindarlık için yeterli değildir, onun için itaat ve amel lazımdır. Bazı filozoflar, akli tek hâkim olarak kabul etmişlerdir. Fakat akıl en iyi idrak aracı olsa da kalple alakalı durumlarda otorite olmadığı için Allah'a ait düzeni kavrama ve kabul hususunda ilkelere ihtiyacı olan ikinci düzeyde bir araç konumundadır.¹⁴⁶

Kalbin ise iki türlü anlamı vardır. Birincisi göğsün sol tarafında bulunan, kan pompalayan hayati organdır. Diğer anlamı ise Allah'ın insana lütfu olan, insan ruhu da denilen, hem duygu ve sezgilerin hem de düşünme kabiliyetinin, aynı zamanda şuur ve vicdanın merkezidir. Bunun yerinin neresi olduğu hususunda farklı görüşler öne sürülmüştür, akıl olduğunu söyleyenler de olmuştur.¹⁴⁷ Çalışmamızın ikinci bölümünde bu konuya ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

Sonuç olarak Elmalılı'ya göre dini sorumluluğun şartı akıldır ancak iman için yeterli değildir, iman kalp iledir. Elmalılı yalnızca akli esas alan felsefecileri eleştirerek kalbin önemini vurgulamıştır. Ayrıca Elmalılı akıl ile dinin öğrenilip anlaşılabileceğini fakat yalnızca akli kullanarak dindar olunamayacağını, amelin de gerekli olduğunu söyler.

3.1.1.2 el-Bakara 2/73

فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

“İşte bundan dolayı, o sığırın bir parçası ile o ölüye vurun, dedik. Allah ölüleri işte böyle diriltir ve size âyetlerini gösterir, belki aklınızı başınıza toplarsınız.”¹⁴⁸

Elmalılı bu âyetin tefsirini yaparken öncelikle Musa Peygamberin kavminin, aralarından birini öldürdüklerini, katilin kim olduğu hususunda ise aralarında fitne çıkardıklarını, Allah'ın kesmelerini emrettiği bir sığırın parçası ile ölüye vurmalarını emrettiğini, ölünün de dirilerek katili haber verdiğini açıklar. Sonrasında ise âyette geçen ve bizim de konumuz olan ¹⁴⁹وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ifadesini ele alır ve bu ifadeyi *“Akıllarınız kemale ersin, düşünüp anlayasınız diye size âyetlerini, mucize ve delillerini de açıkça gösterir”¹⁵⁰* şeklinde açıklar.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/123-125.

¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/240.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/73.

¹⁴⁹ el-Bakara 2/73.

¹⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/392.

Elmalılı, dirilmenin insanlar tarafından akla uygun olmadığının zannedildiğini bunun ise aklın eksikliğinden kaynaklandığını söyler. Nitekim Allah, insanlar anlasınlar, akıl erdirmeler diye bunu apaçık göstermiştir. Ayrıca akıl ve mantık çerçevesinden bakıldığında da Allah hayatı ilk defa nasıl yarattıysa onu ikinci defa yaratmaya yani diriltmeye de güç yetirir. İnsan düşünürse bunun mümkün ve akla uygun olduğunu, aykırı olmadığını idrak eder. Yine de bunu kavrayamayanlar ve kanıt isteyenler için Allah insanlar arasından peygamberler seçmiş ve bu kıssada olduğu gibi mucizeler gerçekleştirmiştir.¹⁵¹

İşte bu kurban hadisesi insanlara yeniden dirilmenin anlaşılması için verilen bir misaldir. İnsan zihni bir şeyi anlayabilmek için kıyaslayabileceği bir örnek arar. Ölümden sonra dirilmeyi akıl dışı kabul edenler için ilk yaratılış aslında yeterli ve geçerli bir örnek olmakla birlikte Allah insanlara düşünüp öğüt alsınlar diye mucize ve delileri apaçık bir şekilde göstermiştir.¹⁵²

Elmalılı Bakara sûresinin 73. âyetinde bahsi geçen hadiseyi açıklar ve ardından âyette verilen örneğin öldükten sonra dirilmeyi imkânsız görenler için akıl yoluyla idrak edebilecekleri bir misal olduğunu söyler. Görüldüğü üzere Elmalılı akli kullanmak ile akla uygunluğu bağdaştırmıştır ki zaten Allah'ın insanlara akıllarını kullanmalarını emrettiği şey neticede akılla kavranabilen bir şeydir.

3.1.1.3 el-Bakara 2/75-76

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ

“Şimdi bunların, size hemen inanacaklarını ümit mi ediyorsunuz? Halbuki bunlardan bir grup vardı ki, Allah'ın kelâmını işitirlerdi de sonra ona akılları yattığı halde bile bile onu tahrif ederlerdi”¹⁵³

وَإِذَا لَفُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِغُسْطِهِمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا اتَّحَدَّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“Üstelik iman edenlere rastladıklarında inandık derler, birbirleriyle baş başa kaldıkları zaman, ‘Rabbinizin huzurunda aleyhinize delil olarak kullansınlar diye mi tutup Allah'ın

¹⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/391-392.

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/392.

¹⁵³ el-Bakara 2/75.

size açıkladığı gerçekleri onlara da söylüyorsunuz? Hiç aklınız yok mu be?’ derlerdi.”¹⁵⁴

Bu âyetleri Elmalılı, Yahudilerin Kur’ân akıllarına yatmasına, onun ilahî kelimeler olduğuna dair şüpheleri bulunmamasına rağmen onu yine de bilerek tahrif edecekleri şeklinde açıklar. Yine onların müminlere “inandık” deseler de aslında inkâr eden kimseler olduklarından ve birbirlerine sırları açıklamak konusunda sitem ettiklerinden bahseder. Onlar Allah’ın Tevrat’ta bildirdiği şeylerin eğer kendileri söylerse ancak peygamberin bilebileceğini düşünüyorlardı bu nedenle birbirlerine “aklınız yok mu?” diyerek kızıyorlardı.¹⁵⁵

Elmalılı Bakara sûresinin 75. ve 76. âyetlerinde geçtiği üzere Yahudilerin akıllarına uymasına rağmen Kur’ân’ı inkâr ettiklerini söyler. Bize göre bu âyet daha önce de belirttiğimiz gibi iman etmek için aklın yeterli olmadığının delilidir. Kur’ân akla uygundur, aykırı değildir ancak iman yalnız akıl ile değil kalp ile olur. Âyette bahsi geçen inkârcı Yahudiler de bu duruma örnektir denebilir.

3.1.1.4 el-Bakara 2/170-171

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ

“Onlara: “Allah’ın indirdiğine uyun.” dendiği vakit de: “Yok, atalarımızı neyin üzerinde bulduysak ona uyarız.” dediler. Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyse de mi onlara uyacaklar?”¹⁵⁶

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

“O kâfirlerin hali, sadece bir çağırma veya bağırmanın başkasını işitmeyerek haykıranın haline benzer; onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, akıl da etmezler.”¹⁵⁷

Bakara sûresinin 170. ve 171. âyetlerinde kâfirlerin atalarının yolundan ısrarla gitmelerinin akılsızlık olduğundan ve onların durumunun sadece haykıran ve kendi duyduğu da yalnızca bağırıp çağırma olan bir hayvana benzediğinden bahsedilir. Elmalılı da bu şekilde tefsir etmiştir. Bununla birlikte hayvan benzetmesini açıklarken bunlara söz geçirmek isteyen kişinin ancak bir çoban gibi açıkça kelimelerle değil de bağırış çağırışla

¹⁵⁴ el-Bakara 2/76.

¹⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/396.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/170.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/171.

onlara laf anlatabileceğinden bahseder.¹⁵⁸

Bakara sûresinin 170. ve 171. âyetlerinden anlaşılacağı üzere kâfirler taassup üzere, akıllarını kullanmadan, yanlış olduğunu bilseler de atalarının yolundan gitmeye devam etmişlerdir. Onlar aklını kullanmayan ve sadece bağırıp çağıran bir hayvan gibidir. Elmalılı onlara söz geçirmek isteyeninin de ancak bağırarak muradına erişebileceğinden bahsederek çoban benzetmesi yapar.

3.1.1.5 Yûnus 10/15-16

وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّتِ بِضُرٍّ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَائِي نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ

Böyle iken, âyetlerimiz, kesin birer belge olarak kendilerine okunduğu zaman, o bizimle karşılaşmayı ummayanlar, ‘Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir.’ dediler. De ki, ‘Onu kendiliğimden değiştiremem, benim açımdan bu olacak bir şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Rabbime isyan edersem, şüphesiz büyük bir günün azabından korkarım.’¹⁵⁹

قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرِيكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

“De ki, “Eğer Allah dileseydi ben onu size okumazdım. O da onu hiçbir şekilde size bildirmezdi. Bilirsiniz ki, ben sizin içinizde bundan önce yıllarca bulundum. Siz hâlâ aklınızı başınıza toplamayacak mısınız?”¹⁶⁰

Bir bütün halinde açıklayabilmek adına içinde “a-ka-le” fiili geçmemesine rağmen sûrenin 15. âyetine de yer verdik. Burada peygamberin âyetleri Allah’tan gelen kesin bir delil olarak okuduğu zaman müşriklerin, âyetler işlerine gelmediği için peygamberden bunları kendi menfaatlerine uygun olacak şekilde değiştirmesini veya başka bir Kur’ân getirmesini istemelerinden bahsedilir. Yine bunun üzerine Hz. Muhammed’in (s.a.v.) okuduğu âyetlerin Allah tarafından kendisine vahyolunduğunu, bunların kendi kelamı olmadığını, dolayısıyla değiştiremeyeceğini söylemesinden bahsedilir.¹⁶¹

Elmalılı Yûnus sûresinin 16. âyetini açıklarken ise Hz. Muhammed’in (s.a.v.) vahyi onlara bildirmesinin Allah’ın izniyle olduğunu söyler. Yine âyette Hz. Muhammed’in (s.a.v.) senelerce onların arasında yaşadığından bahsedilir. Elmalılı da 40 yaşına kadar

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/574.

¹⁵⁹ Yûnus 10/15.

¹⁶⁰ Yûnus 10/16.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/504-506.

müşriklerin peygamberin her halini görüp bildiklerini, onu tanıdıklarını söyler. Dolayısıyla bu sözleri onun kendiliğinden söylemediğini idrak etmeleri gerektiğinden bahseder. Nitekim peygamber önceden başka kitaplar okumamıştır, edebiyat ile meşgul olmamıştır, o bir şair de değildir. Yine o yalancı da değildir ki bu sözleri kendi uydursun. İnsanlar arasında güvenilir diye anılan bir kimsedir. İşte müşriklerin aklını kullanması, tüm bunları düşünüp anlaması gerekir. Bu âyet onlara düşünmeleri için bir çağrıdır. Elmalılı âyetleri bu şekilde açıklamıştır.¹⁶²

Elmalılı'nın Yûnus sûresinin 16. âyetinde bahsedilenler doğrultusunda yaptığı açıklamalardan hareketle müşriklerin kendileriyle çeliştikleri söylenebilir. Çünkü peygamber senelerce onların arasında yaşamıştır. Hatta bizzat onlar peygamber hakkında el-Emin demişlerdir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) Safa tepesine çıkıp dağın ardında düşman olduğunu söylese inanıp inanmayacaklarını sorduğunda, müşrikler ona inanacaklarını çünkü ondan hiçbir yalan söz işitmedikleri minvalinde sözler söylemişlerdir. Buna rağmen Kur'ân'ı inkâr etmeleri kendileriyle çelişmeleri, akılsızca davranmaları demektir. İşte âyette de onların aklına hitap edilir.

3.1.1.6 er-Ra'd 13/4

وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِصِلُ بَعْضَهُ عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

“Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar vardır. Üzüm bağları, ekinler, çatallı ve çatalsız hurmalıklar vardır ki, hepsi bir tek su ile sulanır. Halbuki meyvelerinde birini öbürüne üstün kılıyoruz. Akli eren bir kavim için bunda muhakkak ibretler vardır.”¹⁶³

Elmalılı Ra'd sûresinin 4. âyetini tefsir ederken kıtaların birbirine komşu oldukları halde özelliklerinin farklı olduğundan bahseder. Örneğin iklimleri ve yeryüzü şekilleri başka başkadır. Kimisi kurak kimi bereketli, kimi düz kimi engebeldir. Meyvelere gelince onlar da birbirinden farklıdır veya aynı olanlarda bile bazısı bazısından üstündür. İşte bunlar da Allah'ın varlığına delildir, çünkü tüm bunlar tabiat tarafından değil Allah tarafından gerçekleştirilir, yaratılır ve yönetilir. Aklını kullanan insanlar için bunda ibretler vardır.¹⁶⁴

Aslında akli olan her insan gözünü nereye çevirirse çevirsin Allah'ın delilleriyle

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/504-506.

¹⁶³ er-Ra'd 13/4.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/139-140.

karşılaşır. Dolayısıyla onu inkâr etmek ona iman etmekten daha zordur. Çünkü her şey aşikârdır. İnsanın yapması gereken düşünmektir, akıl etmektir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi akıl etmenin yanında kalp ile iman etmek de gereklidir.

3.1.1.7 el-Furkân 25/44

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا

“Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten söz dinleyeceğini yahut akıllanacağını mı sanıyorsun? Gerçekte onlar hayvanlar gibidir, hatta gidişçe daha sapıktırlar.”¹⁶⁵

Furkân sûresinin 44. âyetinde nefsanî arzularını ilah edinen kimselerin özelliklerinden bahsedilir. Onlar laftan anlamayan, aklını kullanmayan kimselerdir. Düşünmezler, idrak etmezler ve söz dinlemezler. Onlar hayvanlardan daha fenadırlar. Evcil hayvanlar sahiplerine itaat ederler, yük taşırlar, kendilerine verilen görev neyse yerine getirirler. Bu âyette bahsedilen kimseler ise Allah’a itaat etmezler, yaratılış amaçları doğrultusunda yaşamazlar, hayvanlar kadar bile olamazlar. İşte bunlar akılsız kimselerdir.¹⁶⁶

Furkân sûresinin 44. âyetinde bahsedildiği ve Elmalılı’nın da açıkladığı üzere aklını kullanmayan ve Allah’a itaat etmeyen kimseler hayvanlardan daha aşağıdır, çünkü onlar nefsanî arzularını tanrı edinen isyankârlardır.

3.1.1.8 eş-Şu‘arâ 26/24, 28

قَالَ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ

“Musa cevap olarak: ‘Eğer işin gerçeğini düşünüp anlayan kişiler olsanız (itiraf edersiniz ki) O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbi’dir.’”¹⁶⁷

قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

“Musa devamla şöyle söyledi: ‘Şâyet aklınızı kullansanız (anlarsınız ki), O, doğunun, batının ve ikisinin arasında bulunanların Rabbidir.’”¹⁶⁸

Şu‘arâ sûresinin 24. âyetinde Firavun’un âlemlerin Rabbinin kim olduğunu sorması üzerine Hz. Mûsa’nın verdiği cevap yer alır. Âyette “a-ka-le” fiili geçmemekle beraber

¹⁶⁵ el-Furkân 25/44.

¹⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/78-79.

¹⁶⁷ eş-Şu‘arâ 26/24.

¹⁶⁸ eş-Şu‘arâ 26/28.

Elmalılı meâlinde *إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ*¹⁶⁹ ifadesi “Eğer işin gerçeğini düşünüp anlayan kişiler olsanız”¹⁷⁰ şeklinde çevrilmiştir.

Elmalılı düşünüp anlama yetisine sahip olmayanların Allah’ın âlemlerin rabbi olduğunu anlayamayacağından bahseder. Bundan kasıt akli dengesi yerinde olmayanlar değil, Allah’ın kendisine verdiği akli kullanmayan kimselerdir. Ancak hiçbir şeyin nedensiz ve kendiliğinden olamayacağını bilen kimseler göğün, yerin ve ikisi arasındakilerin varlığının ve devamının, değişime uğramalarının sonsuz irade sahibi olan Allah tarafından gerçekleştirildiğini idrak eder. Allah’ın ortağı olmadığını ve O’nun nitelik olarak bilinemeyeceğini, hakkında ancak yarattıkları üzerinden bilgi sahibi olunabileceğini kavrar.¹⁷¹

Elmalılı’nın izah ettiği gibi âyette bahsedilen kimseler hakiki manada akıl etme kabiliyetinden yoksun kimseler değildir. Burada akli olmasına rağmen onu kullanmayanlar kastedilmiştir. Âyette Firavun örneği üzerinden bütün insanlar aklını kullanmaya davet edilir ve Allah’ın her şeyin, bütün kâinatın sahibi olduğu vurgulanır. Elmalılı’ya göre hiçbir şeyin sebepsiz kendi kendine olamayacağını idrak edenler, her şeyin Allah’ın dilemesiyle gerçekleştiğini kavrarlar. Dolayısıyla onun eşi ve benzeri olmadığını da anlarlar.

Şu‘arâ sûresinin 28. âyeti bu âyetteki söylemin devamıdır. Önceki âyette yerin, göğün ve arasındakilerin hâkimiyetinin Allah’ın olduğundan bahsedilirken burada da doğunun, batının ve arasındakilerin hâkimiyetinin, mülkün Allah’ın olduğundan bahsedilir. Yine aklını kullanan kimselerin bunu idrak edeceğinden bahsedilir. Elmalılı bu kısmı, Allah’ın kendisine inananları yüceltmeye, Firavun’un yolundan gidenleri ise alçaltmaya gücünün yeteceği şeklinde açıklar ve aklını kullanan kimselerin bunu kavrayacağını söyler.¹⁷²

Kur’ân’da “a-k-l” kökünden türeyen fiilleri içeren başka âyetler de vardır. Örneğin Enfâl sûresinin 22. âyetinde kulakları olduğu halde hakikati işitmeyen gafillerden ve onların akıl etmediğinden bahsedilir. Bu kimseler işittiklerini söyler fakat gerçekte düşünüp anlamazlar. Anlasalar dahi gerektiği gibi davranmazlar. Hiç duymamış gibi davranırlar. Böyle kimseler yeryüzünde mevcut olan bütün canlılar arasında en kötüsüdür.¹⁷³ Çünkü

¹⁶⁹ eş-Şu‘arâ26/24.

¹⁷⁰ eş-Şu‘arâ26/24.

¹⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/107-108.

¹⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/107-108.

¹⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/233.

insana diğer canlılarda olmayan bazı özellikler verilmiş ve o üstün yaratılmıştır, ancak bunun gereğini yerine getirmezse canlıların en aşağısı olur. Burada Elmalılı'nın açıklamalarından da anlaşılacağı üzere işitmemekten maksat hakiki manada işitme yetisinden mahrum olmak değil, gerçeği duymasına rağmen kabul etmemektir.

Hûd sûresinin 51. âyetinde Hz. Hud'un (a.s.), kavmine hitabından bahsedilir. Peygamber, halkı Allah'a davet eder ve onlardan bir şey ummaz, onun mükafatı Allah katındadır. Elmalılı âyetin devamını Ad kavminin faydasına olacak olan bu hak söze uymak yerine akıllarını kullanmayarak, düşünmeyerek Allah'a iftiraya devam ettikleri şeklinde açıklar.¹⁷⁴ Elmalılı'nın da ifade ettiği üzere diğer isyankâr kavimler gibi Ad kavmi de aklı kullanmayı reddederek Allah'a isyan etmiştir.

Ankebût sûresinin 41. âyetinde müşriklerin durumu örümceğin yuvasına benzetilir. Nasıl ki örümcek yuvası zayıf ve dayanıksız yani çürük ise işte müşriklerin dayanakları da bu haldedir. Bu durumun hakiki manada farkında olsalardı iman edebilirdi. Sûrenin 43. âyetinde ise "يَعْقِلُ" ifadesi yer alır. Önceki âyetlerde verilen örneklerin insanlar için olduğundan bahsedilir. Çünkü insanlarda hayvanda olmayan akıl vardır, fakat bilindiği üzere ve Elmalılı'nın da pek çok kez ifade ettiği gibi insan hakikati ancak bu aklı gerektiği gibi kullandığı zaman anlayabilir.¹⁷⁵

Rûm sûresinin 21. âyetinde Allah'ın insanlar için eşler yarattığından ve onlara sevgi ve şefkat gibi duygular verdiğinden bahsedilir. Devamında ise düşünen bir topluluk için bunda ibretler olduğundan bahsedilir. Yani burada yalnız bireyin değil, bütün toplumun düşünmesi istenmektedir. Nitekim düşünmeyen ve Allah'a isyanda ısrarcı olan topluluklar Allah tarafından helak edilmiştir. Dolayısıyla birey yaptıklarından sorumlu olmakla birlikte toplum da ahvalinden sorumludur. Âyette düşünme manasında "يَتَفَكَّرُونَ" ifadesi yer alır.¹⁷⁶

Rûm sûresinin 22. âyetinde yer ve göğün yaratılmasının, insanların lisanlarının ve tenlerinin çeşitli olmasının Allah'ın delillerinden olduğundan bahsedilir. Devamında "bilenler için" çıkarılması gereken dersler olduğundan bahsedilir ve "لِّلْعَالَمِينَ" ifadesi yer alır. Elmalılı ilmin, iyiyi kötünden ayırma gücü ile alakalı olduğunu söyler. Bunu yapan kişi diğerlerinden üstün hale gelir ve âlim olur. Âyette de böyle kimselerden bilenler diye

¹⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/599.

¹⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/244-245.

¹⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/273.

bahsedilmiştir. İlim sahibi kimseler âyette bahsedilen farklılıkların Allah'ın sonsuz kudretinin ve ilminin bir göstergesi olduğunu bilir.¹⁷⁷

Rûm sûresinin 24. âyetinde “لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ”¹⁷⁸ ifadesi geçer. Şimşegin varlığı ve yağmur ile yeryüzünün kuru iken yeşermesinde de yine düşünen kimseler, topluluklar için deliller vardır. Hatta aklı olan herkes için derinlemesine düşünmeye gerek kalmadan bile bütün bu deliller aşikârdır. Böyle iken toprağın yeşillenmesine bakan kişi Allah'ın ölüleri diriltmeye de gücünün yeteceğini kavrar. Dolayısıyla Elmalılı'ya göre aklını kullanan kişi ve toplumların âyette belirtildiği gibi korkuyla umut arasında olması gerekir.¹⁷⁹

Allah pek çok âyette olduğu gibi burada da aklını kullanacak olan bireyler ve toplumlar için misaller vermiştir. Elmalılı'ya göre bunlar ancak hakkında derinlemesine düşünmeyle ve pek çok araştırmayla anlaşılabilir şeyler değildir. Düşünen herkes için bu deliller ayan beyan ortadadır ve anlaşılmasında bir zorluk yoktur.

Yâsîn sûresinin 68. âyetinde insanın bakıma muhtaç aciz bir bebek olarak dünyaya geldikten sonra yaşlanıp da yine bakıma muhtaç bir hale getirilmesi hakkında insanların düşünmesi istenmektedir. Âyetteki hitap insanı doğru yola davet içindir.¹⁸⁰ Elmalılı'ya göre de kişinin aciz olarak dünyaya gelip yine aciz olarak Allah'a döndürüleceğini düşünmesi, büyüklük taslamaması, Allah'a itaat etmesi gerekmektedir.

3.1.2 “ف-ك-ر (F-k-r)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler

Kelime düşünmek manasına gelmektedir. Kur'ân'da “ف-ك-ر” kökünden türeyen fiillerin yer aldığı âyetler bulunmaktadır. Biz de bunlardan bazılarını, daha doğrusu Elmalılı'nın bu kavram hakkında açıklamalar yaptığı âyetlere değineceğiz.

3.1.2.1 el-Bakara 2/266

أَيُّودُ أَحَدُكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

Hiç biriniz ister mi ki, kendisinin hurmalık ve üzümlüklerden bir bahçesi olsun, altında ırmaklar aksın, içinde her türlü ürünü bulunsun da, kendi üzerine de ihtiyarlık çökmüş ve elleri ermez, güçleri yetmez küçük, zayıf çocukları olsun. Derken ona ateşli bir bora isabet ediversin de o bahçe

¹⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/273.

¹⁷⁸ er-Rûm 30/24.

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/275.

¹⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/470.

yanıversin. İşte Allah, âyetlerini size böylece açıklıyor. Umulur ki, düşünürsünüz.¹⁸¹

Elmalılı Bakara sûresinin 266. âyetinin tefsirini yaptıktan sonra, âyetteki düşünme ifadesini ibret almak, çıkarımlarda ve benzetmelerde bulunmak, bunları delil kabul etmek, ilke edinip hikmeti hakkında düşünmek, hâlimizi ve gidişatımızı bunlara göre değerlendirerek sonuca varıp amel etmek şeklinde açıklar.¹⁸²

Görüldüğü üzere Elmalılı Bakara sûresinin 266. âyetindeki düşünmek ifadesinden ibret almak manasını da çıkarıyor. Âyette, verilen örnek üzerinde insanların sadece boş bir şekilde düşünüp geçmeleri değil, bu örnekten ders çıkarmaları ve bundan sonraki hayatlarını da çıkardıkları dersler doğrultusunda sürdürmeleri istenmektedir.

3.1.2.2 Âl-i İmrân 3/191

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

“Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. Ve “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, Sen yücesin, bizi ateşin azabından koru.” derler.”¹⁸³

Bir önceki âyette temiz akıl sahipleri yani akl-ı selim olan kimselerden bahsedilmiştir, o âyeti “ulü-l elbâb” başlığı altında ele alacağız. Bu akl-ı selim kişiler kâinatın yaratılışını düşünürler, ondaki delil ve hikmetleri idrak etmeye çalışırlar, her durumda Allah’ı hatırlar ve anarlar. Her şeyi yaratanın Allah olduğunun ve hiçbir şeyin boş yere yaratılmadığının bilincinde olurlar ve Allah’ı tenzih ederler.¹⁸⁴

Elmalılı’ya göre burada yalnızca ilahî hikmetler değil Astronomi ve fenni ilimler de kastedilmektedir. Yani insanın kevnî âyetleri okuyarak beşeri ilimleri öğrenmesinin gerekliliği de vurgulanmaktadır. Nihai olarak ise asıl istenen bu ilimlerin hepsinin dayandığı külli ilme yönelmektir. Yani beşeri ilimlerle de ilgilenmek, bunu yaparken de daima ilahî hikmetin bilincinde olmak gerekir. Allah’a şükrünü eda etmeden, ilahî hikmetler üzerine düşünmeden, Allah’ı görmezden gelerek yapılan ilim kişiye fayda

¹⁸¹ el-Bakara 2/266.

¹⁸² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/217.

¹⁸³ Âl-i İmrân 3/191.

¹⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/542-543.

sağlamamaktadır.¹⁸⁵

Elmalılı, açıklamalarından da anlaşılacağı üzere fenni ilimlere önem veren bir âlimdir. İnsanın hem dini ilimleri hem de fenni ilimleri öğrenmesi gerektiğini savunur. Ancak bununla birlikte Allah'ı yok sayarak yapılan ilmin faydasız olduğunu söyler. Neticede tüm bunlar Allah'ın yaratmasıyla olur. İnsanların yaptığı ise yaratılanlardan yola çıkarak keşifler yapmak, ilim öğrenmektir. Bunu sağlayanın Allah olduğunu reddetmek ise büyük bir kibrin sonucu olup, bu mantıkla yapılan ilim insana hakiki manada yarar sağlamaz.

3.1.2.3 el-En‘âm 6/50

قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنَّا تَبَعٌ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ

“De ki: ‘Size Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Gaybı da bilmiyorum. Ve size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyuyorum.’ De ki: ‘Kör ile gören bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?’”¹⁸⁶

Elmalılı bu âyeti açıklarken peygamberler ile diğer insanlar arasındaki farkın görenler ile kör olanlar arasındaki farka benzediğini söyler. Nasıl ki kör olanlar, gözü gören insanların haber vermesi ile işiterek, göremedikleri şeyler hakkında faydalanıyorlarsa, insanlar da peygamberlerden böyle faydalanırlar.¹⁸⁷

Elmalılı'nın açıklamaları doğrultusunda buradan şu sonuç çıkarılabilir; nasıl ki gözü gören insanlar görmeyenler için bir kılavuz niteliğinde ise peygamberler de insanlar için bir kılavuz gibidir. Allah'ın bildirmesiyle insanlara kendi kendilerine bilemeyecekleri, bulamayacakları hakikatleri gösterirler. Âyette kör ile görenin bir olup olmadığı sorulmaktadır. Nitekim peygamberin gösterdiği hakikatleri görüp ona inanan kimseler ile mecaz anlamda kalbi ve aklı kör olan yani akıl etmeyen bundan dolayı da inanmayan kimseler de bir değildir.

3.1.2.4 el-A‘râf 7/175-176

وَإِذْ أَخْبَرْنَا نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاتَّبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْعَاوِينَ

“Onlara, kendisine âyetlerimizi sunduğumuz o adamın kıssasını da anlat; âyetlerden

¹⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/542-543.

¹⁸⁶ el-En‘âm6/50.

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/476.

siyırılıp çıktı, derken onu şeytan arkasına taktı, en sonunda da helak olanlardan oldu.”¹⁸⁸

وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلَ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثُ ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

*Ve eğer dileyseydik onu o âyetlerle yüceltirdik, fakat o alçaklığa saplandı kaldı ve kendi keyfinin ardına düştü. Artık onun ibret verici hali o köpeğin haline benzer ki, üzerine varsan da dilini uzatır solur, bıraksan da solur. İşte bu, âyetlerimizi inkâr eden kavmin misalidir. Bu kıssayı iyice anlat, belki biraz düşünürler.*¹⁸⁹

A'râf sûresinin 175. âyetinde “fek-ke-ra” ifadesi geçmemekle birlikte konuyu bir bütün halinde ele alabilmek için yer verdik. Elmalılı âyetleri açıklarken bu kıssada anlatılanın Mûsâ peygamber zamanında yaşamış ve esasında duası kabul olan iyi bir kimse iken daha sonra nefsi arzularının peşine düşen Belam'ın hikayesi olduğundan bahseder. Fakat bununla birlikte âyetin nüzul sebebinin ise Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında yaşamış, dini kitaplar hakkında bilgi sahibi ve peygamber geleceğini kabul eden Ümeyye b. Ebissalt olduğunu söyler. O bizzat kendisi peygamber olmak isteyen bir kimseydi, böyle ümit ediyordu. Peygamberlik görevi kendisine değil de Hz. Muhammed'e (s.a.v.) verilince kıskançlık etmiş ve inkârcılardan olmuştur. Bu kimselerin durumu sürekli dili dışarıda olup soluyan köpeğin haline benzetilir. Bu insanlar için aşağılık bir durumdur. Allah Kur'an'da bu kıssaya yer vermiş ve insanların akıl edip düşünmesini istemiştir. Elmalılı da burada kastedilenin öğüt almak, ders çıkarmak olduğundan bahseder.¹⁹⁰

3.1.2.5 er-Ra'd 13/3

وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رَوْحَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

*Yeryüzünü enine boyuna yayıp döşeyen, onda oturalı dağlar ve ırmaklar meydana getiren ve yeryüzünde meyvelerin hepsinden iki çift yapan O'dur. Sürekli olarak gece ile gündüzü birbirine dolamaktadır. Düşünecek olan bir kavim için bunda muhakkak ki, ibretler vardır.*¹⁹¹

Bu âyette insan aklına hitap eden önemli bir nokta vardır. Meyvelerden hurma ve incirin erkek ve dişisinin olduğu ve meyve oluşumu için bunlarda döllemenin gerçekleştiği eskiden beri bilinmekle beraber diğer çiçeklerin de erkek ve dişilerinin olduğu ve

¹⁸⁸ el-A'râf/175.

¹⁸⁹ el-A'râf/176.

¹⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/192.

¹⁹¹ er-Ra'd 13/3.

döllenme yaptığı yeni ortaya çıkan bir bilgidir. Üreme özelliğine sahip bu tohumların ilkinin doğada kendi kendine bulunduğunu söylemek imkansızdır. Çünkü toprakta bunların bu şekilde mevcudiyeti yoktur, dolayısıyla bu tohumların ilk hali ve devamında üremeleri sonsuz kudret sahibi olan Allah'ın yaratması ileler. Yine dağların ve nehirlerin yaratılmasında, gece ile gündüzün oluşumunda aklını kullanan insanlar için deliller, ibretler vardır.¹⁹²

Görüldüğü üzere Elmalılı âyette bahsedilen çiçeklerin dişi ve erkek olmasını izah ederken bunun bilimsel olarak sonradan ortaya çıkan bir bilgi olduğundan bahseder. Çiçeklerdeki bu özelliğin kendinde veya toprakta bulunmadığını, tüm bunların Allah'ın kudretiyle olduğunu söyler.

3.1.2.6 er-Rûm 30/8

أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ

*“Kendi içlerinde hiç düşünmediler mi ki, Allah göklerde, yerde ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi ancak hak ile ve belirlenmiş bir süre için yaratmıştır? Gerçekten insanların çoğu, Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler.”*¹⁹³

Allah'ın yarattığı her şeyin bir sonu, eceli vardır. Fakat hiçbirisi boş yere yaratılmamıştır. Bütün bunlarda aklını kullanan kimseler için deliller vardır. Ancak buna rağmen insanların çoğu Allah'a kavuşacağından gafildirler. Onlar ya bu dünyayı ebedi sayarlar ya da her şeyin, amaçsız, hikmetsiz boşuna ve gelip geçici olduğunu, insanın da ölüm ile birlikte yok olup gittiğini iddia ederler. Dirilişi inkâr ederler. Elmalılı âyeti özetle bu şekilde açıklamıştır.¹⁹⁴

3.1.2.7 ez-Zümer 39/42

اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Allah, o canları öldükleri zaman, ölmeyenleri de uyuduklarında alır. Sonra haklarında ölüm hükmü verdiklerini alıyor, diğerlerini de takdir edilmiş bir süreye kadar salıverir.

¹⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/137-139.

¹⁹³ er-Rûm 30/8.

¹⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/266.

Şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için nice ibretler vardır.”¹⁹⁵

Elmalılı âyetle geçen nefis kavramı hakkında çeşitli görüşlere yer vererek müfessirlerin bir kısmının burada nefisten kastedilenin doğru ile yanlış ayırt eden nefsi natıka, almaktan kastedilenin ise bedenle alakasını kesip almak olduğunu rivâyet eden İbn Abbas’ın görüşünü benimsediklerini söyler. Bu müfessirler kişi vefat ettiğinde beden hem dıştan hem içten nefisle ilişkisinin kesildiğini, uyuduğunda ise sadece dıştan alakasının kesildiğini söylemişlerdir. İnsanda nefis ve ruh bulunur. Nefis kendisiyle iyiyi kötünden ayırma sağlanan, ruh ise nefes alınan ve hareket edilendir. Kişi öldüğünde hem nefis hem ruh kendisinden alınır, uyuduğunda ise sadece nefis alınır. Elmalılı’ya göre ise nefis, “ben” bilinci bulunandır. Onun alınması ise akıl ve temyiz kabiliyetinin alınmasıdır. Uyuyanlardan da uyanıncaya kadar alınır, ölünceye kadar böyle devam eder.¹⁹⁶

Kur’ân’da insanın canını ölüm meleğinin aldığı belirtilmesine rağmen burada Allah’ın aldığından bahsedilir. Elmalılı konuyla ilgili şunları söyler:

*Ölüm meleği, bedenden hayvani ruh denilen cismani hayat ruhunu alır, akıl ve temyiz ruhu denilen konuşan nefisleri, Rabbin emri olan insani ruhu ise ‘Ben ruhumdan ona üfledim.’ (Sad 38/72) âyetinin ifadesince doğrudan doğruya Allah üflediği gibi ‘Allah nefisleri alır’ ifadesince kabzedilip alınması da doğrudan doğruya Allah’a aittir. ‘Sonra Allah’a döndürülürler’, ‘O’na döndürülürsünüz’ buyrulması da bu tahsisi bildirir.*¹⁹⁷

Elmalılı yukarıda belirtildiği üzere bu âyetle belirtilen nefsin alınması ile akıl ve temyiz yetisinin alınmasının kastedildiğini söyler. Yine kendi ifadesinden anlaşılaacağı üzere insanın canını Azrail meleği alırken, bu âyetle söz konusu olan nefsin alınmasını ise Allah’ın yaptığını ifade eder.

Zümer sûresinin 42. âyetinin devamında aklını kullanan toplumlar için bütün bunlarda ibret olduğundan bahsedilir. Elmalılı’ya göre nefisleri almanın veya bırakmanın Allah’ın tasarrufunda olması ve O’nun kudretinin sonsuzluğu hakkında düşünmek gerekir. Âyetten hareketle nefislerin alınmasının onların bırakılması değil de yeniden dirilinceye kadar hapsedilmesi demek olduğu sonucuna ulaşılır.¹⁹⁸

İnsanın uyku halinde de ölüme benzerlik vardır. Tıpkı ölümdaki gibi nefsi alınır, uyanacağı zaman ise geri verilir. İşte insanın bütün bunları, uyku ve ölüm hadisesini

¹⁹⁵ ez-Zümer 39/42.

¹⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/549-552.

¹⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/551.

¹⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/549-552.

düşünerek ibret alması gerekir.

3.1.3 “ذ-ك-ر” (Z-k-r) Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler

Bu kökten türeyen kelimeler farklı anlamlara gelmekle birlikte kelimenin düşünmek manasında kullanıldığı âyetler de vardır. Bunlardan biri de Yûnus sûresinin 3. âyet-i kerimesidir.

3.1.3.1 Yûnus 10/3

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدِيرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

*Rabbiniz o Allah'dır ki, gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra arş üzerine istiva etti (onu hükmü altına aldı), işi tedbir eyliyor. O'nun izni olmaksızın hiç kimse şefaatçi olamaz. İşte Rabbiniz olan Allah budur. O'na ibadet ediniz! Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?*¹⁹⁹

Elmalılı Yûnus sûresinin 3. âyetini insanların bu gerçeklerin bilincine varıp Allah'ın azametini, büyüklüğünü akıl etmedikleri ve bu büyüklük karşısında saygı duyup ibret almadıkları şeklinde açıklar.²⁰⁰ Âyette geçen yerin ve göğün yaratılması hadisesini ise A'râf sûresi 54. âyetin tefsirinde ele alır. Burada da Elmalılı akıl konusuna değinir. Akıl sahiplerinin Allah'ı bilme hususunda akla hak ettiği değeri vermelerinin önemli olduğundan, bununla birlikte akla gereğinden fazla değer verip tek yüce ve üstün güç olarak kabul edilmemesi gerektiğinden bahseder.²⁰¹

Elmalılı'ya göre insan sadece makul olana odaklanırsa bâtından bihaber kalır. Sadece dışa takılır. Allah'ı da dışta arar. Örneğin güneşi kendinden üstün sanar, kendinin farkında olmadığı gibi Allah'ın da farkında olmaz. Yalnızca kendi âlemine odaklanan akıllar ise sadece batına takılır. Güneşi kendinden kabul eder. Elmalılı bu kimseler hakkında şöyle söyler: “Rabbini de hep kendinde veya kendi cinsinden bir akıl, bir ruh olarak görmek ister ve bu şekilde kendini, üstünü yok bir ilâh veya ilâh cinsinden sayar.”²⁰² Bu durumdaki kişilerin hadsiz olduğundan bahseder. Çünkü bunlar, hakkın değil de aklın hâkim olduğu yanılgısına kapılırlar. Oysa hâkimiyet Allah'ındır, o dilerse akılları parça parça yapar, dilerse de merhamet edip üstünlük verir.²⁰³

¹⁹⁹ Yûnus 10/3.

²⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/489.

²⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/68-69.

²⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/68-69.

²⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/68-69.

Elmalılı'ya göre tüm hakikat aslında gaybdır. Görülen âlem hayalden ibarettir, bu nedenle hakikat dış görünüşüyle değil akıl ile aynı zamanda basiret ve kalp gözü ile görülebilir. Bizim iman ettiğimiz hakikat yani gayb aslında delilsiz değildir. Bu noktada delil; akıl, kalp, nefis, kâinat ve Kur'ân-ı Kerîm'dir.²⁰⁴ İnsanlar manevi olarak yükselecekleri zaman gözle görülene takılıp kalmaz, aklıyla görünenin ötesine intikal ederler. Gaybın hakikatine inanırlar. Fakat âyetlerde de bahsedilen iman etmeyerek alçalan kimselerin ise aklı hakikate ermez, gözleri kör, kalpleri ise katı olur. Onlar yalnızca gözle görülene odaklanırlar.²⁰⁵ Gayba iman hususunda da aklın payı vardır. Çünkü kanıtı olan ve akla uygun olan gayba inanmaktayız. Kanıt ise sahip olduğumuz us, kalp, nefis ve kâinat ile Kur'ân'dır.²⁰⁶

3.1.3.2 Hûd 11/24

مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Bu iki ayrı grubun meseli, kör ve sağır ile gören ve işiten gibidir. Bunlar hiç eşit olabilirler mi? Hâlâ düşünmeyecek misiniz?”²⁰⁷

Önceki âyetlerde Allah'a iftira atan zâlimlerden, onların yaptıklarından ve azaba uğrayacaklarından bahsedilir. 23. âyetle de bunun aksine iman edenler cennet ile müjdelenir. Bu âyetle ise bu iki grup karşılaştırılır ve bunların aralarındaki farkın âmâ ile gören kimse arasındaki yahut sağır ile duyan kimse arasındaki fark gibi olduğundan bahsedilir. Nitekim Kur'ân'ın çeşitli âyetlerinde böyle kimselerin kulakları olduğu halde hakikati işitmedikleri veya gözleri olduğu halde hakikati görmedikleri ifade edilmiştir.

Elmalılı'ya göre böyle kimseler akl-ı selim değillerdir ve vicdanlarının sesine de kulak vermezler. Nefsani arzuları nedeniyle kalpleri katılaşmış, zihinleri bulanmıştır.²⁰⁸

3.1.3.3 el-Kasas 28/43

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

“Andolsun ki biz, ilk nesilleri yok ettikten sonra Musa'ya olur ki düşünür, öğüt alırlar diye, insanlar için apaçık deliller, hidâyet rehberi ve rahmet olarak o Kitab'ı (Tevrat'ı)

²⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/208.

²⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/367.

²⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/208.

²⁰⁷ Hûd 11/24.

²⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/583.

vermişizdir.”²⁰⁹

Elmalılı ilk nesil ile kastedilenin Firavun’un ölümüne kadar olan nesil olduğunu söyler. Hz. Mûsâ’ya Tevrat verilmesinden sonraki nesil orta nesil olup, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) peygamberliğiyle başlayan nesil ise son nesil olarak kabul edilir. Bununla birlikte hicret öncesine kadar orta, sonrası da son nesildir denilmiştir. İlk nesil helak edildikten sonra Allah insanlar düşünsünler, ibret alsınlar diye Hz. Mûsâ’ya Tevrat’ı göndermiştir. Bu kitap insanlar için doğru yolu gösteren bir rehber ve rahmet kaynağıdır. İçerisinde apaçık deliller vardır. İnsanların helak edilen ilk nesli de düşünüp onlar gibi zâlim olmaması, kendine ders çıkarması, aklını kullanarak bu kitaba uyması gerekir.²¹⁰

Kasas sûresinin 46. âyetinde ise Hz. Mûsâ’ya kitap verildiğinde Hz. Muhammed’in (s.a.v.) orada bulunmadığından fakat insanları uyarması için Allah tarafından bir rahmet olarak o hadiselerin haberlerinin kendisine verildiğinden bahsedilir. Peygamber okuma yazma bilmez, Medyen’e de gitmemiştir, dolayısıyla bu bilgilere bizzat şahitlik etmemiş ve haberdar da olmamıştır. İşte bu bilgiler ona Allah tarafından verilmiştir. İnsanların aklını kullanarak bunların Allah’ın sözü olduğunu idrak etmesi ve anlatılanlardan ibret alması gerekmektedir.²¹¹

Daha önce müşriklerin peygamberi güvenilir olarak nitelemelerine rağmen inkâr etmelerinin kendileriyle çelişmek olduğundan bahsetmiştik. Burada âyette geçtiği ve Elmalılı’nın da ifade ettiği üzere Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Medyen’de bulunmamasına ve daha önce haberdar olmamasına rağmen bu konu hakkında bilgi verebilmesine insanlar şahit olmuştur. Bu durum Allah’ın bildirmesi ile ve aklını kullanan müşriklerin bunu idrak etmesi gerekir.

3.1.3.4 el-Mü’min 40/58

وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ

“Kör ile gören bir olmaz, iman edip salih ameller işleyen kimseler ile kötülük yapan da bir değildir. Ne kadar da az düşünüyorsunuz!”²¹²

Kalbi kör olan yani hakikati görmeyen kimse ile gören aynı olmaz. Onlar denk değildirler. Aynı şekilde iman edip iyi işler yapanlarla da kötü fiiller işleyenler bir olmaz. Elmalılı’ya

²⁰⁹ el-Kasas 28/43.

²¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/210.

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/212-213.

²¹² el-Mü’min 40/58.

göre daha önce de ifade edildiği üzere yalnızca iman etmek yeterli olmayıp, iman gerektirdiği şekilde amel etmek gerekir. Bunlar arasındaki yani kör ile görmeyen ve iyi fiil işleyenle kötü işler yapan arasındaki farkı düşünüp ona göre bir tercihte bulunmak gereklidir.²¹³

3.1.3.5 el-A‘râf 7/130

وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ

“Gerçekten biz, Firavun sülâlesini, senelerce kıtlık ve gelir noksanlığı içinde tutup kıvrandırdık ki, düşünüp ibret alsınlar.”²¹⁴

Allah’ın onlara kıtlık vermesinin sebebi düşünüp ders çıkarmaları, yapıp ettiklerinden pişman olmaları, kötülükleri terk edip yalnızca Allah’a yönelmeleri, Allah’ın emrine karşı gelmekten vazgeçmeleri içindir. Kıtlık ve benzeri olaylar, afetler, insanın tabiat olaylarına tamamen hükmetmesinin imkânsızlığını ortaya koyar. Bu olaylar olağan da değildir. Sonsuz kudret ve irade sahibi olan Allah’ın eseridir. Elmalılı Allah’ın bolluk ve rahat içinde bir hayat süren Firavun halkını hemen helak etmeyip de böyle musibetler göndermesinin, onların akıllarını kullanarak pişman olup tövbe etmeleri ve durumlarını düzeltmeleri için bir fırsat olduğunu söyler. Bütün insanların bu örnekleri düşünüp ibret alması gerekir.²¹⁵

Elmalılı’nın da belirttiği üzere Allah kavimleri hemen helak etmez. Onlara hakiki manada akıl ederek iman etmeleri için zaman tanır. Bu Firavun halkı için de böyle olmuştur.

3.1.4 “أُولُوا الْبَابِ (Ulü’l- elbâb)” İfadesinin Yer Aldığı Âyetler

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “ulü’l- elbâb” ifadesi selim akıl sahipleri manasına gelmektedir. Burada bu ifadenin geçtiği âyetler hakkında Elmalılı’nın yaptığı açıklamalara yer vereceğiz.

3.1.4.1 er-Ra‘d 13/19

أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَىٰ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ

“Şimdi Rabbinden sana indirilenin gerçekten hak olduğunu bilen bir kimse, kör olan bir

²¹³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/592-593.

²¹⁴ el-A‘râf 7/130.

²¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/128-129.

kimse gibi olur mu? Fakat bunu ancak üstün akıllı ve temiz vicdanlı kimseler idrak ederler.”²¹⁶

Elmalılı bu âyet hakkında “Hz. Hamza ile Ebû Cehil veya Hz. Ömer ile Ebû Cehil veya Hz. Ammar b. Yasir ile Ebû Cehil hakkında nazil olduğuna ilişkin üç ayrı rivâyet naklolanmıştır”²¹⁷ der ve manasının ise genel olduğunu söyler. Âyette daha önce de olduğu gibi hakka uyan kimse ile uymayan kimse arasında kör benzetmesi yapılmıştır. Hakikati idrak edenler akl-ı selim sahibi olan ve kirlenmemiş bir vicdana sahip olan kişilerdir.²¹⁸ Elmalılı devam eden üç âyette bahsedilen bu kimselerin özelliklerini tek tek açıklar. Kur’ân’da “ulü’l-elbâb” diye bahsedilen üstün akıl sahibi kimselerin özellikleri şunlardır:

- 1) “Onlar ki, Allah’ın ahdini yerine getirirler ve antlaşmayı bozmazlar.”²¹⁹

Buradaki ahid elest bezminde kulların Allah’ın rablığını kabul etmeleri, bunu dile getirmeleri ve rıza göstermeleridir. İşte üstün akıllılar bu ahde bağlı kalırlar ve sözlerinden caymazlar. Bunun gerektirdiği gibi yaşarlar.²²⁰

- 2) “Ve onlar ki, Allah’ın riâyet edilmesini emrettiği şeye riâyet ederler...”²²¹

Allah’a itaat ederler, onun koyduğu kanunlara riâyet ederler. İster akraba hukuku, ister komşu hukuku olsun ister de hayvanların ve dahi böceklerin hakkı olsun hepsine dikkat ederler, hepsini gözetirler. Elmalılı ayrıca “Aslında yaratılmışların hakkına riâyet etmek yaratanın hakkına riâyet etmek demektir”²²² der.

- 3) “...ve Rablerine saygı gösterirler...”²²³

Allah’ın kudreti, azabının büyüklüğü karşısında ürperirler. Günah işlemekten, azabına maruz kalmaktan çekinirler.²²⁴

- 4) “...ve hesabın kötülüğünden korkarlar.”²²⁵

Hesap gününden çekinirler. Yaptıkları her şeyden hesaba çekileceklerinin bilinciyle hesap günü hüsrana uğrayanlardan olmamak için hal ve hareketlerine dikkat ederler.

²¹⁶ er-Ra’d 13/19.

²¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/155.

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/155-156.

²¹⁹ er-Ra’d 13/20.

²²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/156.

²²¹ er-Ra’d 13/21.

²²² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/156.

²²³ er-Ra’d 13/21.

²²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/156.

²²⁵ er-Ra’d 13/21.

Allah'ın daima kendilerini, yapıp ettiklerini gördüğünün idrakinde olarak hareket ederler.²²⁶

5) “*Rablerinin rızasını kazanmak arzusuyla sabrederler...*”²²⁷

Başlarına gelen sıkıntılara sabretmeleri gösteriş veya herhangi bir menfaat uğruna değil, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak içindir.²²⁸

6) “*...ve namazı dosdoğru kılarlar...*”²²⁹

O kimseler ki namazlarını hakkıyla eda ederler.

7) “*...ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açıkça Allah yolunda harcarlar...*”²³⁰

Cimrilik etmezler. Mala tamah etmezler. Rızkın Allah'tan olduğunu bilirler. Mallarında yoksulların da hakkı olduğunu bilirler. Gerek açıktan gerek gizli infak ederler.²³¹

8) “*...ve çirkinlikleri güzelliklerle yok ederler...*”²³²

Yani zulme adaletle, kötülüğe iyilikle, ahlaksızlığa doğrulukla karşı koyarlar. Bu özellikler kendisinde bulunan üstün akıllı müminler var ya, dünya hayatının mutlu sonu olan cennet onlar içindir.²³³

Elmalılı bu âyetler doğrultusunda üstün akıl sahiplerinin özelliklerini sıralamıştır. Bu özellikleri temelde mana aynı kalmakla birlikte çeşitli şekillerde sınıflandıranlar olmuştur. Elmalılı'ya göre ise bu kimseler Allah'ın ilahlığını tanırırlar ve ona itaat ederler. Onun azabından ve hesap gününden korkarlar. Allah için sabreder, namaz kılar ve infak ederler ve kötülükleri iyiliklerle ortadan kaldırır. Görüldüğü üzere Elmalılı genel manada üstün akıllı kimseyi Allah'a itaat eden iyi bir Müslüman şeklinde tarif etmiştir. Bu da iman, amel ve güzel ahlak ile mümkün olur.

3.1.4.2 İbrâhîm 14/52

هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَلِيَذْكُرُوا الْأَلْبَابَ

“Bu Kur’ân, kendisiyle uyarılsınlar, Allah'ın ancak bir tek ilâh olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye insanlara gönderilmiş bir tebliğdir.”²³⁴

²²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/156.

²²⁷ er-Ra'd 13/22.

²²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/156.

²²⁹ er-Ra'd 13/22.

²³⁰ er-Ra'd 13/22.

²³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/157.

²³² er-Ra'd 13/22.

²³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/157.

²³⁴ İbrâhîm 14/52.

Kur’ân insanlara bu zamana kadar yaptıklarını anlasınlar, bundan sonra ne yapacaklarını düşünsünler, yanlış davranışlardan vazgeçsinler ve iyiye yönelsinler diye gönderilmiştir. Cennet ile müjdelemek ve cehennem hakkında uyarmak için gönderilmiştir. Bu doğrultuda akıl sahibi kimselerin Allah’ın bir olduğunu kabul etmesi ve Kur’ân’dan ders alması gerekir. Elmalılı bu âyetin İbrâhîm sûresinin son âyeti olması sebebiyle onu tamamlayıcı nitelikte olduğunu, aynı zamanda kendisinden sonra gelen Hicr sûresine de bir hazırlık mahiyetinde olduğunu söyler.²³⁵

3.1.4.3 Âl-i İmrân 3/190

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ

*“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için gerçekten açık, ibretli deliller vardır.”*²³⁶

Elmalılı bu âyeti açıklarken Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Aişe arasında geçen sohbeti yer verir. Rivâyete göre Hz. Muhammed (s.a.v.) bir gece Hz. Aişe’den Allah’a ibadet etmek için müsaade istemiş, o da kabul etmiştir. Sonrasında peygamberimiz namaz kılmış, Kur’ân okumuş ve ağlamıştır. Sabah namazını haber vermek için onun yanına gelen Bilal-i Habeşi, geçmiş ve gelecek bütün günahları bağışlanmasına rağmen niçin ağladığını sormuş, Hz. Muhammed (s.a.v.) ise şükreden kullardan olmayı arzuladığını söylemiştir. Devamında da ağlamanın sebebinin inen âyetler olduğunu söylemiş ve Âl-i İmrân sûresinin 190 ve 191. âyetlerini okumuş ve bunun hakkında düşünmeyenlerin vay haline demiştir.²³⁷ Bu da âyetler hakkında düşünmenin önemini ortaya koymaktadır.

Elmalılı Bakara sûresinin 164. âyetine de değinir. Nitekim o âyette de yer ve semanın yaratılışından bahsedilmiş, başka örnekler de verilmiştir. Bu âyet onun özeti gibidir. Aralarında bir nüans vardır. Bakara sûresinin 164. âyetinde, verilen örneklerde aklını kullanan bir topluluk için deliller olduğu belirtilmekte, Âl-i İmrân sûresinin 190. âyetinde ise bu örneklerde selim akıl sahipleri için deliller olduğundan bahsedilmektedir. Yani birinci bahiste normal akıl yeterliyken ikincisinde temiz yani selim akıl manasına gelen “lubb” e ihtiyaç vardır. Çünkü ilkinde tevhidin ispatı ve marifetullahın ilkeleri söz konusu iken ikincisinde ise o bilgide yükselme söz konusudur. Bir sonraki âyette de bunu gerçekleştiren temiz akıl yani akl-ı selim sahiplerinin özellikleri anlatılır. Böyle

²³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/207-208.

²³⁶ Âl-i İmrân 3/190.

²³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/539-540.

kimselerin her an Allah'ı andıkları, yaratılanlar üzerine düşündükleri, Allah'ı tenzih ve takdis ettiklerinden bahsedilir.²³⁸

3.1.4.4 el-Mâide 5/100

قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

“De ki: ‘Pis olan şeyle temiz olan şey bir olmaz, pis olanın çokluğu hoşuna gitse bile’. Ey selim akıl sahipleri Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz.”²³⁹

Elmalılı bu âyeti tefsir ederken özetle insanların çok olsa bile kötü olana değil iyi olana yönelmesi gerektiğini söyler. Selim akıl sahibi kişilerin kötü olan fazla olsa buna karşılık iyi olan az olsa bile iyiyi tercih etmeleri gerekir. Örneğin, çok miktarda kokmuş ve bozulmuş etten az miktardaki temiz ekmek yeğdir. Ayrıca faydasız ve boş hatta sonucu zararlı olabilecek şeylerden de sakınılmalıdır. Elmalılı âyeti bu şekilde tefsir eder.²⁴⁰

3.1.4.5 Yûsuf 12/111

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

*Gerçekten de onların kıssalarında üstün akıllılar için bir ibret vardır. Bu Kur’ân uydurulmuş herhangi bir söz değildir. Lâkin kendisinden önce gelen kitapların tasdiki her şeyin ayrıntılarıyla açıklayıcısı ve iman edecek bir kavim için hidâyet ve rahmettir.*²⁴¹

Yûsuf sûresinin 111. âyetinde Kur’ân’da zikredilen peygamberlerin ve kavimlerinin kıssalarında ve bu sûrede de zikredilen Yusuf Peygamberin kıssasında insanlar için ibret olduğundan bahsedilir. Fakat burada özel bir niteleme vardır ki o da “üstün akıllılar” ifadesidir. Bu da temiz akla sahip yani akl-ı selim kimseler demektir. Onlar öyle kimseler ki akılları vehim ile yahut nefsani arzular ile kirlenmemiştir. Âyetin devamında Kur’ân’ın uydurma olmadığından ve evvelki kitapları doğrulayıcı olarak gönderildiğinden, ayrıca inananlar için her şeyi açıklayan bir hidâyet kaynağı olduğundan bahsedilir.²⁴²

²³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/540.

²³⁹ el-Mâide 5/100.

²⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/383.

²⁴¹ Yûsuf 12/111.

²⁴² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/120.

3.1.5 “ب-ص-ر (B-s-r)” Kökünden Türemiş Kelimelerin Yer Aldığı Âyetler

Basar kelimesi görmeyi ifade eder. Bununla birlikte basiret kelimesi ise hakikati görme, bulma gibi manalara gelir. Elmalılı bu kavramlarla ilgili açıklamaları daha çok A‘râf sûresinin 179. âyeti üzerinden yapmıştır. Bu nedenle bu âyetle ilgili açıklamalarını müstakil bir başlık halinde ele aldık.

3.1.5.1 el-A‘râf7/179

وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ أُذُنٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

*Andolsun ki, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır, fakat onunla gerçeği anlamazlar. Gözleri vardır, fakat onlarla görmezler. Kulakları vardır, fakat onlarla işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibidirler. Hatta daha da aşağıdırlar. Bunlar da gafillerin ta kendileridir.*²⁴³

Elmalılı bu âyeti açıklarken bahsedilen cehennemlik kimselerin Allah tarafından kendilerine verilen kabiliyetleri gerektiği gibi kullanmadıklarından bahseder. Gördükleri yalnızca suretlerdir, işittikleri yalnızca anlamsız sesler ve gönüllerindeki yalnızca boş heva ve heveslerdir. Bu kimseler hayvanlardan farksız hatta daha aşağıdırlar. Çünkü onlara hayvanlardan farklı kabiliyetler verilmiş fakat onlar bu kabiliyetleri gerektiği gibi kullanmamışlardır. Hayvanlar yaratılış gayelerine uygun bir hayat sürerler. Bu kimseler ise yaratılış gayelerine aykırı hareket ederler. Âyette de belirtildiği gibi onlar gafildirler. Beyin ve kalpleri olmasına rağmen bilinçleri yoktur.²⁴⁴

Kâf sûresinde de basiretten bahsedilerek şöyle buyrulur: “Bunlar, Allah'a yönelen her kula gönül gözünü açmak ve ona ibret vermek içindir.”²⁴⁵ Elmalılı bu ayeti tefsir ederken basiret hakkında şunları söyler:

Tebşıra; Hem göze görme kuvveti, hem de kalbe basiret (seziş) kuvveti vermek manasına olabilir de ikincisi ‘zikra’ ile ifade edilmiş olmasından dolayı burada gözle görme manasında olması daha uygun görünür. Bunun birisi hissi birisi akli yönü ifade eder. Biri duyurma, biri dikkati çekmedir. Bunların her biri birer yeni hayat neşesiyle Allah Teala'nın ilmine ve ölümden sonra diriltme kudretine delalet ederler. Hissettirme, şimdiki dünya hayatını yaşatırken, dikkati çekme ve hatırlatma geçmiş ve gelecek şuuruyla ahireti

²⁴³ el-A‘râf7/179.

²⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/194-195.

²⁴⁵ Kâf 50/8.

duyurur.²⁴⁶

Kasas sûresinin 72. âyetinde de bu kavram yer almaktadır, fakat Elmalılı burada kavramla ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.

3.1.6 “الْحِكْمَةُ (Hikmet)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler

Hikmet kelimesi de akılla bağlantılı kavramlardan biridir. Elmalılı Bakara sûresinin 129. âyetini tefsir ederken hikmet kavramı hakkında “*Aslında ilim ve amelde sağlamlık, diğer bir deyişle sözde ve işte isabet demektir...*”²⁴⁷ ifadelerini kullanmıştır.

3.1.6.1 el-Bakara 2/269

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ

“Dilediğine hikmet verir, hikmet verilene ise pek çok hayır verilmiş demektir. Ve bunu ancak üstün akıllılar anlar.”²⁴⁸

Elmalılı bu âyeti tefsir ederken hikmet kavramı ile ilgili daha detaylı açıklamalara yer vermiştir. Ona göre hikmete ulaşmanın yolu düşünmekten geçer. Bu düşünme eylemini gerçekleştirecek olan ise selim akıl ile temiz kalptir. Zihnini şehvetle, vesveselerle kirlütenler kendilerini tam olarak keşfedemedikleri gibi dış dünyada olup bitenleri de gerektiği gibi idrak edemezler.²⁴⁹

Böyle kimseler ya hiç akıl etmezler ya da etseler bile hatıralarını gözden geçirdiklerinde neyin gerçek neyin iyi olduğunu anlayamazlar. Bundan dolayı da hikmete ulaşamazlar. Hikmet Allah’ın insana büyük bir lütfudur ve sadece temiz bir kalbe, temiz düşüncelere sahip hakiki akıl sahipleri bundan nasiplenebilir. Bu nedenle akıl ve iyi tercih hikmetin koşulu, düşünce de bidâyetidir. Bütün bunlar da insana Allah tarafından verilen kabiliyetlerdir. Fakat temelde bu ilk şartlar bir kayda bağlı olmaksızın insana verilirken, hikmete ulaşmak için ilahî iradenin yanında kulun çabası da gereklidir. Ancak ilahî irade olmadan yalnız kulun çabasıyla da hikmete ulaşamaz.²⁵⁰

Elmalılı hikmeti tanımlarken tek bir tanım ile yetinmez, pek çok kişinin görüşüne yer verir. İlk olarak kavramın; hüküm, hükümet ve sağlamlaştırmak manalarına gelen ihkam ile alakası bulunan mastar ve isim olduğunu söyler. Pek çok anlamda kullanıldığından ve

²⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/249.

²⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/488.

²⁴⁸ el-Bakara 2/269.

²⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/226.

²⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/226.

bulunduğu yere göre açıklanması gerektiğinden bahseder. Ona göre “*En genel anlamda hikmet, fayda, yarar ve ihkam anlamlarından dolayı her güzel bilginin ve her faydalı işin ismi olmuştur.*”²⁵¹

Elmalılı, Allah ile yaratılanlar arasında iki tür ilişki bulunduğundan bahseder. Bunlardan birisi iman boyutudur. Diğeri ise akıl ve ilim boyutudur. İnsandaki hikmetin gereği bu iki ilişkinin de gözetilmesidir. Bu gerçekleştiği zaman akıl ile kalp birleşir ve kişi, insan-ı kâmil olur. Akıl gibi kalp de Allah’ın insana ihsanıdır.²⁵²

İslâm bilginlerinin bir kısmı hikmet kavramını ele alırken ilmi ön planda tutmuş, diğer bir kısmı ise ameli ön planda tutmuştur. İlimsiz amel, amelsiz ilim bir işe yaramayacağından burada asıl olan ikisinin de bir arada bulunmasıdır. Dolayısıyla ilim ile amel, hikmetin bir türü değil aksine bir parçasıdır. Hikmeti yalnızca bunlardan biri olarak tanımlamak yanlıştır. Hikmet denilen şey bu ikisinin birleşimidir. Bunlardan ilki olan ilim ise insanın düşünmesi, aklını kullanması yoluyla elde ettiği bilgidir. Neticede hikmetin ön şartı insanın aklını kullanması ve bu sayede ilim elde etmesidir denebilir. Fakat bu sürece hikmet denebilmesi için ilim ile amel etmek de gereklidir.²⁵³

Hikmet kavramına dair yapılan tüm bu açıklamalardan sonra âyetin devamında geçen “ulü’l- elbab” ifadesine bakıldığında Elmalılı’ya göre bu ifadeyle kastedilen, derin anlayışlı ve ilmiyle amel eden hikmet sahibi kimselerdir.²⁵⁴

3.1.7 “ق-ل-ب (Kalp)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler

Kalp kelimesi bildiğimiz manada insanın yaşamını sağlayan hayati organın adı olmakla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de kalbin idrak etme özelliğinden de bahsedilmiştir. Örneğin A’râf sûresinin 179. âyetinde bu manada kullanılmıştır. Âyette “...Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar...”²⁵⁵ ifadesi yer alır. Cinlere ve insanlara hakikati idrak edecek bir kalp verildiğinden bahsedilir. Ancak cehennemlik olanlar bunu gerektiği gibi kullanmaz ve derinlemesine düşünmezler. Elmalılı bunu, vicdanlarında dikkate almaları gereken şeyi umursamadıkları şeklinde açıklar. Buna göre Elmalılı’nın burada kastettiği şeyin Allah tarafından her insana verilen, kulak verdiği takdirde insanı daima doğruya

²⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/227.

²⁵² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/235.

²⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/235.

²⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/242.

²⁵⁵ el-A’râf/179.

yönlendiren vicdanının sesi olduğu söylenebilir.²⁵⁶

Hac sûresinin 46. âyetinde de kalbin düşünme özelliğinden bahsedilir ancak Elmalılı âyetin tefsirini yapmadığı için burada ayrıca yer vermedik.

3.1.8 “ف-ق-ه (F-k-h)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler

Fıkıh, anlamak ve kavramak gibi manalara gelmektedir. Elmalılı’nın bu kavram ile ilgili görüşlerini iki âyet üzerinden genel olarak ele aldığımız için burada müstakil başlığa gerek duymadık.

En‘âm sûresinde şöyle buyrulmaktadır: “Sizi bir tek candan yaratan O’dur. Sonra sizin için bir karar yeri, bir de emanet yeri vardır. Biz âyetlerimizi, anlayan bir toplum için apaçık beyan ettik.”²⁵⁷ Elmalılı burada bahsedilenleri anlayabilmek için yalnızca ilim sahibi olmanın yeterli olmadığını, bununla birlikte kendini bilmek gerektiğini söyler. Âyette geçen “fıkıh” kelimesinin sözlükte bir şeyi neden ve hikmetiyle idrak etmek, ince bir kavrayışla idrak etmek anlamlarına geldiğinden ve “nefsi bilmek” anlamının da bulunduğu bahseder. Önceki âyetlerdeki ilmi izahatlar da kişinin kendini ve nefsinin durumunu bilmesi içindir.²⁵⁸ Enfâl sûresinde şöyle buyrulmuştur:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

*Ey Peygamber! Müminleri cihada teşvik eyle. Eğer sizden sabredecek yirmi kişi olursa iki yüze galip gelirler ve eğer sizden yüz kişi olursa kâfirlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar hakkı ve akıbeti düşünmeyen anlayışsız bir kavimdirler.*²⁵⁹

Elmalılı, Müslümanların aksine müşriklerin Allah adına değil, ırkçılık adına, şeytanca gayelerle, Müslümanlara olan kinleriyle ve ganimet elde etme gibi emellerle savaştıklarını söyler. Onlar Dünya nimetlerine tamah ederler, ahireti ise önemsemezler. Çünkü müşrikler hakikati akıl etmezler, düşünmezler. Bu nedenle onların savaşması ile Müslümanları cihadı birbirine denk değildir. Müslümanlar Allah adına ve İslâm’ı yüceltme uğruna savaşır. Dolayısıyla her bakımdan müşriklerden üstünlerdir.²⁶⁰

²⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/194-195.

²⁵⁷ el-En‘âm 6/98.

²⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/521.

²⁵⁹ el-Enfâl 8/65.

²⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/274.

A'râf sûresinin 179. âyetinde de “fıkıh” kökünden türeyen fiil yer almakla birlikte aynı âyetin içinde hem “basar” kökünden türeyen fiil hem de “kalp” kelimesi yer aldığından ve o başlıklar altında açıklama yapıldığından tekrara düşmemek adına burada ayrıca yer vermedik.

3.1.9 “ن-ظ-ر (N-z-r)” Kökünden Türeyen Fiillerin Yer Aldığı Âyetler

Bakmak, görmek anlamına gelen kelimeler dolaylı olarak akıl etmek manasına da gelmektedir. Nazar kelimesi de böyledir. Yine bu başlık altında da Elmalılı'nın görüşlerine genel itibariyle yer verdiğimizden ayrıca müstakil başlık oluşturma gereği duymadık.

Kur'ân'da A'râf sûresinde şöyle buyrulmuştur:

أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ وَأَنْ عَسَى أَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ أَجْلُهُمْ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ

*Allah'ın göklerdeki ve yerdeki mülkiyet ve tasarrufuna, Allah'ın yaratmış olduğu herhangi bir şeye ve ecellerinin gerçekten yaklaşmış olması ihtimaline hiç bakmadılar mı? Artık bu Kur'ân'dan sonra başka hangi söze inanacaklar.*²⁶¹

Bu âyette insanların kainatta olup bitenlere bakması ve bunlar hakkında düşünceleri istenmektedir. Örneğin insan, gökler ile yere, tüm yaratılmışlara ve bunların mükemmel bir düzen içerisinde varlığını devam ettirmelerine bakarak bunları var eden, gerçekleştiren kudret sahibi Allah hakkında düşünmelidir. Bu, insan olmanın gereğidir. Tüm bunlarla birlikte insanın ömrünün bir sonu olduğu ve ölüm vaktinin yaklaşmış olması ihtimali hakkında da düşünmesi istenir. Elmalılı âyeti genel olarak bu şekilde açıklar.²⁶²

İsrâ sûresinde de “Bak! Onların bir kısmını diğerine nasıl üstün kıldık! Elbette ahiret, hem dereceler bakımından daha büyüktür, hem de üstünlük bakımından daha büyüktür.”²⁶³ buyrulmaktadır. Ahirete meyledenlerin dünyaya meyledenlerden üstün kılındığından ve ahiretin de dünyadan daha üstün olduğundan bahsedilmektedir. âyetin başındaki “Bak!” ifadesi ile insanların bu konu hakkında düşünceleri istenmiştir.²⁶⁴

²⁶¹ el-A'râf/185.

²⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/199.

²⁶³ el-İsrâ 17/21.

²⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/334.

3.1.10 “اولى النهى (Ulü’n-nühâ)” İfadesinin Yer Aldığı Âyetler

Nüha kelimesinin akıl anlamında kullanıma Kur’ân-ı Kerîm’de “ulü’n-nühâ (اولى النهى)” ifadesiyle iki yerde rastlanmaktadır. İkisi de Tâhâ sûresinde yer alır. Sûrenin 53. âyetinde Allah’ın gökten su indirdiğinden ve onunla çeşitli bitkiler çıkardığından bahsedildikten sonra 54. âyette şöyle buyrulmuştur: “*Kendiniz yiyin, hayvanlarınızı da otlatın. Kuşkusuz bunlarda akıl sahiplerinin çıkaracağı dersler vardır.*”²⁶⁵

Burada akıl sahiplerinden istenen şey tüm bu nimetlerden bilinçsiz bir şekilde faydalanmak değil, tüm yaratılanların ve insana verilen bütün nimetlerin Allah’ın dilemesi ve kudretiyle gerçekleştiğini kavramaları, bunlar üzerine düşünerek ders çıkarmalarıdır.²⁶⁶ Elmalılı bu âyetin tefsirini yaparken “nühâ” ifadesini “*Nühâ, batıl ve kötü şeylere uymaktan sakındıran akıl demektir*” şeklinde açıklar.²⁶⁷ Tâhâ sûresinin 128. âyetinde bu ifade geçse de Elmalılı bu âyet hakkında ayrıca bir tefsir yapmamıştır.

3.1.11 “ح-ج-ر (Hicr)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler

Hicr kelimesi esas olarak taş manasındadır. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de Fecr sûresinin 5. âyetinde akıl manasında da kullanılmıştır. Âyette “*Aklı olan kimse için bunlar yemine konu olacak kadar önemli değil midir?*”²⁶⁸ buyurulmuştur. Akıl insanı kötü davranışlardan, yanlış düşüncelerden ve Allah’ın yasakladığı şeylerden alıkoyduğu, bunlardan men ettiği için ona hicr denilmiştir.²⁶⁹ Elmalılı bu kavramı “nühâ” kelimesi ile karşılaştırarak şöyle söyler:

*Hicr, men etmek ve alıkoymak mânâsından alınarak akıl mânâsıdır. Zira, sahibini kötülükten men etmesi itibariyle akla ‘nuha’ denildiği gibi münasebetsizlikten alıkoyması itibariyle de ‘hicr’ ismi verilir. Dolayısıyla ‘zi hicr’, tam akıl sahibi demek olur.*²⁷⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de bu kelimenin akıl manasında kullanıldığı başka bir âyet bulunmamaktadır.

²⁶⁵ Tâhâ 20/53-54.

²⁶⁶ Gür, “Kur’ân’da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/59.

²⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/473.

²⁶⁸ el-Fecr 89/5.

²⁶⁹ Gür, “Kur’ân’da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadeleri”, 2/62.

²⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/206.

3.1.12 “ح-ل-م (Hilm)” Kelimesinin Yer Aldığı Âyetler

Hilm kelimesi öfkeyi kontrol etmek gibi manalara gelse de Kur’ân-ı Kerîm’de Tûr sûresinin 32. âyetinde çoğul olarak yer almış ve akıl manası verilmiştir. Âyette müşrikler hakkında şöyle buyrulur: “*Bunu onlara akılları mı emrediyor yoksa onlar azmış bir topluluk mu?*”²⁷¹ âyetin öncesine bakıldığında müşriklerin Hz. Muhammed’e (s.a.v.) hem kâhin hem de mecnun dediklerinden bahsedilmektedir. Elmalılı kâhinin bilgili ve zeki, mecnunun ise akıllı karışık olmasından dolayı âyette bahsedilen müşriklerin kendileriyle çeliştiklerini yani akılsız kimseler olduklarını söyler.

3.1.13 “ر-ş-d (R-ş-d)” Kökünden Türeyen Kelimelerin Yer Aldığı Âyetler

Akıl manasında Kur’ân-ı Kerîm’de üç yerde geçtiğinden ve bunların ikisinin Hûd sûresinde yer aldığından yukarıda bahsetmiştik. Elmalılı sûredeki iki âyeti tefsir ederken olay itibarıyla açıklamış ancak akıl ifadesinin geçtiği cümleye veya doğrudan akıl kavramına dair hususi bir açıklama yapmamıştır. Bu nedenle âyetleri bu başlık altında tekrar ele almadık.

Ancak Nisâ sûresinin 6. âyeti Elmalılı’nın kavrama dair yaptığı açıklamalara güzel bir örnektir. Âyette şöyle buyrulmaktadır: “*Evlenme çağına gelinceye kadar yetimleri gözetip deneyin. Onların akılca olgunlaştıklarını görürseniz, mallarını kendilerine teslim edin. ‘Büyüyecekler de mallarına sahip olacaklar’ endişesiyle onları israf ederek, tez elden yemeyin*”²⁷² Burada rüşd kelimesi, aklın tamam olması manasında kullanılmıştır. Elmalılı ergenlik dönemine gelmesine rağmen rüşd gerçekleşmemişse beklenmesi gerektiğini söyler. Ancak bu durumun devamı halinde âlimlerin ihtilaf ettiklerini belirterek tefsirinde İmam-ı Âzam’ın görüşüne yer verir. Buna göre rüşdün ergenlik ile birlikte gerçekleşmediği durumlarda en son 25 yaşına kadar beklenir ve sonra kişiye malı teslim edilir.²⁷³

Başlıklar halinde ele aldığımız tüm bu kavramların haricinde Kur’an’da mirra (مِرَّة) kelimesi de akıl manasında kullanılmıştır. “*(Ki o),akıl ve görüşünde kuvvetli (bir melek)dir. Hemen (gerçek meleklik şekliyle) doğruldu*”²⁷⁴ meâlindeki âyet buna

²⁷¹ et-Tûr 52/32.

²⁷² en-Nisâ 4/6.

²⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/572.

²⁷⁴ en-Necm 53/6.

örnektir.²⁷⁵ Elmalılı da âyeti tefsir ederken kelimenin manaları arasında aklın da bulunduğunu söylemiştir.²⁷⁶

Ayrıca fuâd (فؤاد) kelimesinin de akıl manasına geldiğini söyleyenler olmuştur. Kur'ân'daki kullanımına *“Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”*²⁷⁷ âyeti örnek verilebilir. Görüldüğü üzere burada fuâd kelimesi göz ve kulak kelimeleri ile bir arada kullanılmıştır. Buradan kalbin de kulak ve göz gibi bir bilgi edinme, elde edilen bilgileri değerlendirme gibi bir vazifesi olduğu ve bu nedenle sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁸ Elmalılı tefsirinin bazı bölümlerinde âyetlerin yalnızca meâlini vermekle yetindiğinden bu âyette de öyle yapmıştır.

²⁷⁵ Baktır, *Akıl*, 39.

²⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/317.

²⁷⁷ el-İsrâ 17/36.

²⁷⁸ Şentürk, *Kur'an'da Akıl*, 103-104.

4. ELMALILI'NİN ÇEŞİTLİ MESELELERE AKIL ÇERÇEVESİNDE YAKLAŞIMI

Bu bölümde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde çeşitli ilim dallarındaki meselelere akıl bağlamında nasıl yaklaştığı ele alınacaktır. İlim dallarındaki temel meselelere değinilecek ve Elmalılı'nın bu meseleleri akıl ile mi yoksa nakil ile mi izah ettiği incelenerek değerlendirilecektir.

4.1 Bilimsel Tefsir Metoduna Yaklaşımı

Kur'an-ı Kerim'de iman hakikatlerinden, ibadetlerden, ahlaki meselelerden ve fikhî konulardan bahseden âyetlerin yanında bilimsel gerçeklerin yer aldığı âyetler de bulunmaktadır. Allah Kur'an'da insanın ve kâinatın yaratılışından, evrendeki varlıklardan bahsederek insanların bunlar hakkında düşünmesini ister. Kur'an'da geçen bazı konuların bilimsel veriler ışığında tefsir edilmesine “bilimsel tefsir” denilmiştir. Bilimsel tefsiri savunanlar ile karşı çıkanların tarifleri farklı olmuştur.²⁷⁹

Elmalılı da bilimsel tefsir hakkında görüş beyan eden ilim insanlarından biridir. Onun konu hakkındaki fikirlerinin oluşmasında Osmanlı'nın son zamanlarına ve Cumhuriyet dönemine şahitlik etmesi etkili olmuştur. Son dönemde Osmanlı'nın Batı karşısındaki mağlubiyetleri, bazı kesimlerin Batı'ya özenmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda dini terk ederek bilime yönelmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. O dönem İslâm bilginleri ile birlikte Elmalılı Hamdi Yazır da buna karşı çıkarak İslâm'ın gerilemeye neden olmadığını aksine ilerlemeyi sağlayacağını, akla hitap ettiğini ve bilime ters düşmediğini savunmuşlardır. Bu faaliyetler ile Müslümanlar da uyarılmış, İslâm'ın bilime verdiği önem hatırlatılmıştır.²⁸⁰ Elmalılı İslâm dini hakkında “*Müslümanlık mani-i terakki değil, zamin-i terakkidir*”²⁸¹ demiştir.

Elmalılı kimi âyetleri bilimsel bilgiler doğrultusunda açıklamış, Kur'an'da yüzlerce sene önce bahsedilen hakikatlerin günümüzdeki gelişmeler neticesinde anlaşıldığını aynı

²⁷⁹ Ahmet Akbaş, *Prof. Dr. Zağlül en-Neccar ile Bilimsel Tefsir Üzerine* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2017), 14.

²⁸⁰ Recep Orhan Özel, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Erkam Matbaası, 2013), II/551-552.

²⁸¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*, haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 261.

şekilde gelecekteki buluşlara da işaret edildiğini savunmuştur.²⁸²

Elmalılı'nın âyetleri bilimsel tefsirine bazı örnekler verecek olursak A'râf Sûresi'nin 57. âyetinden bahsedilebilir. Allah şöyle buyurmuştur:

*Rahmetinin önünde müjdeci olarak rüzgarları gönderen O'dur. O rüzgarlar, yağmur yüklü bulutları yüklenince, onu kurak bir memlekete gönderir, sonra onunla yağmur yağdırır ve onunla her çeşit ürünü yetiştiririz. İşte Biz, ölüleri de böyle diriltiriz. Gerekir ki düşünür, ibret alırsınız*²⁸³

Bu âyette rüzgârın yağmur bulutlarını taşıyıcı olduğundan bahsedilmektedir. Elmalılı burada önemli bir husus olduğundan bahseder. Bulutların su buharından oluştuğu zannedilmiştir, su buharı da havadan hafiftir. Ancak daha sonra bulutların buhardan değil de bizzat su taneciklerinden oluştuğu tespit edilmiştir. Su havadan daha ağırdır. Burada hafifin ağırı kaldırması söz konusudur, bu da fizik ilmine girer.²⁸⁴

Elmalılı, tefsirinde bu meseleyle ilgili ortaya konan iki görüş olduğundan bahseder. İlk olarak su damlacıklarının içi boş bir baloncuk olduğu, içindeki havanın da haricindekinden daha sıcak olması nedeniyle hafif bir şekilde havada durduğu iddia edilmiştir. Daha sonra ise bu iddia çürütülerek su damlacıklarının içlerinin dolu olduğu, bu durumda ise dışarıdaki havadan daha ağır olduğu öne sürülmüştür. Bunun sonucunda da su damlacıklarının rüzgâr tarafından hareket ettirildiği bilgisi ortaya çıkmıştır. Allah'ın kainata koyduğu bu kanun neticesinde uçaklar icat edilmiştir. Bu bilgi, insanlar tarafından keşfedilmeden bin yıl kadar önce Kur'an'da yer almıştır.²⁸⁵ Görüldüğü üzere Elmalılı âyeti bilimsel veriler ile tefsir etmiştir. Bunun neticesinde de bu âyetin ilmi mucize olduğundan bahsetmiştir.

Elmalılı'nın ele aldığı âyetlerden bir diğeri ise “Biz rüzgarları aşılایıcı olarak gönderdik ve gökten bir su indirip sizi onunla suladık. O suyu hazinelerde tutan da siz değilsiniz.”²⁸⁶ meâlindeki âyettir. Elmalılı ağaç aşılamanın bilinen bir şey olduğundan bahseder. Ancak rüzgârların bu özelliğe sahip olduğunun bitkilerin erkek ve dişisinin bulunduğu keşfedildikten sonra anlaşıldığını söyler.²⁸⁷ Elmalılı rüzgârın aşılایıcı özelliğe sahip olmasını şöyle açıklar:

²⁸² Veysel Güllüce, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Kevnî Âyetlere Yaklaşımı ve Bilimsel Tefsirdeki Yeri” (Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, Ankara: TDV Yayınları, 2015), 73.

²⁸³ el-A'râf/57.

²⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/74-75.

²⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/74-75.

²⁸⁶ el-Hicr 15/22.

²⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/224.

*İşte rüzgarlar, taşıyıcı ve dağıtıcı oldukları için faydalarından birisi de özellikle böyle ağaçları ve bitkileri aşılmasıdır. Bunun meydana gelmesi için de rüzgarın belirli bir miktar ile uygun ve yumuşak bir şekilde esmesi gerekir. Yoksa aşılama yerine bozma olur. Rüzgar, havanın bir hareket ve akımıdır ki, havanın değişik şekilde ısınıp soğumasındaki değişmeler ile meydana gelir.*²⁸⁸

Elmalılı'ya göre tüm bunlar yani esme hadisesi de, bitkilerin aşılması hadisesi de Allah'ın ihsanıdır.²⁸⁹

Elmalılı müfessirler tarafından bilimsel verilerle bağdaştırılarak açıklanan her âyeti bu şekilde ele almamıştır. Örneğin: “Biz göğü kudretimizle bina ettik. Hiç şüphesiz biz, çok genişlik ve kudret sahibiyiz.”²⁹⁰ meâlindeki âyette geçen “لَمُوسِعُونَ” ifadesini Allah'ın göğü genişletmesi şeklinde yorumlayan müfessirler vardır. Elmalılı ise buradaki genişliğin iki anlama geldiğinden bahseder. Bunlardan biri Allah'ın gücünün genişliğidir. Diğer mana ise Allah'ın nimet ihsan etmedeki genişliğidir.²⁹¹ Elmalılı âyeti bu şekilde izah etmiş, bilimsel veriler ile bağlantı kurarak açıklamamıştır.

Elmalılı'nın Fil sûresini tefsiri bilimsel tefsire bakış açısı yönünden değinilmesi gereken bir örnektir. O, sûrede geçen kuşlarının attığı taşlar ile Ebrehe'nin ordusunun yenilmesi olayını açıklarken bunun olağan üstü olduğunu, bir mucize olduğunu ifade eder. Bu konuda çiçek hastalığı, mikrop gibi yorumlar yapanları ise eleştirir. Bunlardan biri Avustralyalı tarihçi Hammer'dır. Hammer Ebrehe'nin ordusunun çiçek hastalığı ile helak olmuş olabileceğini söyler. Bunu söylerken kesin bir ifade kullanmak yerine bunun bir ihtimal olduğundan bahseder. Elmalılı Hammer'ı bu noktada takdir eder ve aynı nokta üzerinden Muhammed Abduh'u eleştirir²⁹² ve bu konuda şöyle der:

*Fakat Hammer'in bile bir ihtimalden ileri götürmediği bu çiçek hastalığı sözünü üzüntü ile ifade edelim ki Abduh çirkin bir tedlis (hile) ile ve teşviş (karıştırma) ile tevatiür meyanına karıştırıp, rivâyetlerin ittifak ettiği sahih bir habermiş gibi ileri sürmeye çalışmış ve güzel bir başlangıçla başlayan sözünü güya bir incelik göstermek üzere mikroplara bulamıştır.*²⁹³

Muhammed Abduh eserinde, fil olayının gerçekleştiği zamanda çiçek hastalığının ortaya çıktığından bahseden rivayetlere yer verir ve ayette geçen kuş ifadesinden sivrisineğin de anlaşılacağına, ayaklarındakinin de zehirli taşlar olabileceğine dair açıklamalar yapar.

²⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/225.

²⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/225.

²⁹⁰ ez-Zâriyât 51/47

²⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/288-289.

²⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/509.

²⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/509.

Bunun mikrop olarak anlaşılmasının da mümkün olduğunu iddia eder.²⁹⁴

Elmalılı, Abdüh'u sert bir şekilde eleştirir. O dönemdeki insanların mikroptan haberdar olmadıklarını, dolayısıyla âyetten mikroplu taşlar gibi bir mana çıkarmalarının mümkün olmayacağını ifade ederek Abdüh'a karşı çıkar.²⁹⁵

Elmalılı ayrıca Abdüh'un zayıf rivâyetleri kaynak olarak aldığını ve bunları sanki üzerinde ittifak edilen mütevatir rivayetlermiş gibi değerlendirdiğini söyler. Aynı zamanda Abdüh'u âyette bahsedilen hadiseyi alelde bir olay gibi göstermekle ve âyeti, Allah'ın o hadiseyi gerçekleştirecek gücü yokmuşçasına tevil etmekle suçlar.²⁹⁶

Elmalılı bilimsel tefsire karşı çıkmamakla beraber bütün âyetleri örneğin mucizeleri tamamen bilimsel verilerle izah etmeye çalışmanın âyetlerin içerdiği manaları tahrif etmeye yol açabileceğini söyler. Elmalılı yeri geldiğinde âyetleri ilmi veriler doğrultusunda açıklamıştır. Vahyin anlaşılmasında akla oldukça önem vermiştir. Ama bununla birlikte akli her konuda tek belirleyici olarak görmekten de kaçınmıştır. Bilimin vahiyden üstün olmadığını, vahyin bilime ışık tuttuğunu, vahyin bilim ile uyumlu olduğunu, bilim ile vahiy çelişir gibi gözüktüğünde bunun vahiyden değil bilimin yetersizliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir.

Elmalılı'nın modernist yönü tefsirine yeterince yansımamıştır, diğer çalışmalarında bu yönü daha çok ön plana çıkmıştır. Onun, tefsirinde Muhammed Abdüh'un fil olayı hakkındaki yorumuna karşı beyan ettiği görüşlerinden yola çıkılarak zaman zaman Klasik İslâm Modernizmi'ni eleştirdiği söylenebilir. Ancak bunun yanında Elmalılı'nın modernist hareketten etkilendiğini söylemek de mümkündür.²⁹⁷

4.2 Felsefî Meselelere Yaklaşımı

Felsefenin İslâm dünyasında teşekkülü tercüme faaliyetleri ile başlamıştır. Fetihler ile yeni yerler Müslümanların hâkimiyetine geçmiş, bu da birtakım ihtiyaçlar doğurmuştur. Emeviler zamanında devletin yürütülmesi için gerekli olan temel alanlarda tercüme

²⁹⁴ Muhammed Abdüh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsîru'l Menâr*, çev. Ali Rıza Temel - Halil Çelik (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014), 14/456; Güllüce, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Kevnî Âyetlere Yaklaşımı", 78.

²⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/523; İsmail Çalışkan, "Elmalılı Hamdi Yazır M. Abdüh'a Neden Kızdı? -Bir Yorumun ve Bir Eleştirinin Anatomisi-" (Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 106.

²⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/511-514; İbrahim Bayram, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mucizelere Bakışı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/2 (2015), 98.

²⁹⁷ Resul Ersöz, "Klasik İslam Modernizmi'nin Kur'an Yorumlarına Etkisi: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 266-273.

yapılmışken, tercüme faaliyetlerin daha kapsamlı bir şekilde başlaması Abbasi döneminde olmuştur. Böylece İslâm dünyasında felsefî görüşler ortaya çıkmaya başlamış ve zamanla gelişerek düşünce ekolü haline gelmiştir.²⁹⁸

Elmalılı medrese geleneğinden gelen bir âlimdir ve tarihimizin bir kırılma noktasına, geçiş dönemine denk gelmiştir. Bu dönemde bir kesim tarafından felsefeye mesafeli yaklaşılmış, hatta daha da ötesi medreselerde felsefe kısıtlanmıştır. Böyle bir dönemde yaşamasına ve medreselerde okumuş olmasına rağmen Elmalılı, Batı ilminden de yararlanmayı zorunlu görerek felsefeye önem vermiştir. Bunun neticesinde P.Janet ve G. Seailles tarafından yazılan Felsefî bir eserin tercümesini yaparak esere *Metâlib ve Mezâhib* adını vermiştir.²⁹⁹ Bu eserin önsözünde felsefeyi şöyle tanımlar:

*Malûm olduğu üzere, bir felsefe demek, umumi veya küllî bir mevzu dairesinde, felsefî nazariyeleri ve meseleleri, yeni bir buluş veya eskisinin devamı olarak, hususî bir meslek şeklinde, bahis ve münakaşa mevzuu yapmak ve buna muhalif olan meslekleri de tenkid etmektir. Bir felsefe kitabı deyince, bizce, zihne gelecek olan böyle bahisleri ihtiva eden kitaptır.*³⁰⁰

Elmalılı *Metâlib ve Mezâhib* adlı eserin tercüme edilmesini Felsefe alanında ilim sahibi olan kimselere tavsiye ve rica ettiğinden ancak kimsenin onun bu teklifini yerine getirmediğinden, bunun neticesinde kendisinin tercüme ettiğinden bahseder. Bir fıkıh âliminin böyle bir eseri ele alması bazı kimselerce garip görülebilecek olsa da dönemin ihtiyacına binaen salih niyetlerle böyle bir faaliyete giriştiğini söyler. Batı'nın ilmi gelişmelerine karşı İslâm dünyasının yeni ilimler karşısındaki noksanlığının Müslümanları her yönden Batılılara benzeme tehlikesiyle karşı karşıya getirdiğini ifade eder.³⁰¹

Elmalılı'ya göre nasıl ki Batılılar İslâmi kaynakları ve dahi Kur'ân-ı Kerîm'i derinlemesine araştırıp incelemelerine rağmen Müslüman olmuyorsa, Müslümanların da onlarda bulunan ilimleri araştırmakla onlar gibi olmaya meyletmemesi gerekir. Böyle bir meyil ancak onlardaki ilmi işleyememekten, ona vakıf olamamaktan kaynaklanır. İşte bu nedenle Batı'dan yapılan tercüme faaliyetleri oldukça önemlidir. Elmalılı da bunun öneminin farkında olarak bu eseri tercüme etmiştir.³⁰²

²⁹⁸ Emrah Kaya, *İslam Düşüncesinde Bilginin Aklılığı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 61-63.

²⁹⁹ Aliye Çınar Köysüren, "Elmalılı Hamdi Yazır Düşüncesinde Din-Felsefe İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (Eylül 2015), 244.

³⁰⁰ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 32.

³⁰¹ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 28-31.

³⁰² Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 28-31.

Elmalılı din felsefesi hakkında şunları söyler:

*İlimler insanlar tarafından konulmaz, keşfedilir. Din felsefesi yapmak da bir din koymak demek değildir. Din, hakkı bulmak ve tanımak demektir. Hak dini tanıtanlar ise hakimler değil, peygamberler ve evliyadır. Feylezoflar bu babta, peygamberlerin tâlimatını, öğrettiklerini izah ve tatbik ile hakim ve veli olabilirler.*³⁰³

Elmalılı, dine karşı gelen felsefecilerin hakikati keşfetmediklerini aksine hakkı göremediklerini, eksik idrakleri sebebiyle dine karşı çıktıklarını savunur.³⁰⁴

Elmalılı'nın tefsirinde yer verdiği Felsefî konulardan biri Tanrı tasavvurudur. Onun bu konu hakkındaki fikirlerine en güzel örnek İhlâs sûresinin tefsiridir. Elmalılı sûrede geçen "hüve" lafzını zamir değil de isim olarak kabul etmenin daha isabetli olacağını söyler. Ona göre bu lafız, Allah'ın vâcibü'l vücûd olduğunu ifade eder. Vâcibü'l vücûd ise Allah'ın varlığının zorunlu olması demektir. Elmalılı ister zamir ister isim olsun "hüve" ile Allah'ın zatının kastedildiğini belirtir.³⁰⁵ Sûrede geçen "ehad" lafzının ise Allah'ın zâtı, sıfatları ve isimleri yönünden tek olduğu manasına geldiğini ifade eder.³⁰⁶

Elmalılı İhlâs sûresinde geçen "samed" sözünün tüm varlıkların her konuda Allah'a muhtaç olması manasına geldiğini söyler. Sûrede Allah'ın doğurmadığı ve doğurulmadığından bahsedilir. Elmalılı bu konu hakkında doğuranın fani ve ihtiyaç sahibi olacağını söyler. Benzer şekilde doğurulanın da vâcibü'l vücûd olamayacağından hâdis olacağından bahseder. Allah'ın zatının ise fâni veya hâdis olmadığını ifade eder. Son âyet hakkında da yaratılmışların birbirine benzer ve birtakım yönlerden denk olabileceğinden ancak Allah'ın bundan münezzeh olduğundan bahseder.³⁰⁷ Sonuç olarak Elmalılı'nın İhlâs sûresinin tefsirine baktığımızda onun Tanrı tasavvuruna dair fikirlerini tafsilatlı bir şekilde beyan ettiğini söyleyebiliriz.

Elmalılı'nın tefsirinde değindiği bir diğer mesele ruhtur. O, ruh meselesiyle ilgili hareket, hayat ve idrak olmak üzere üç farklı görüş olduğundan bahseder. İlk olarak hareketin başlangıcı kabul edilmiştir. Bu durumda ruh, hareket ettirici bir güç demek olur. Dolayısıyla her hareketin ruhla alakası bulunur. Bir diğer görüş ruhun yaşam kaynağı olduğudur. Hareket yaşamın gereklerinden yalnızca biridir. Her yaşamda bir hareket bulunur. Elmalılı'nın bahsettiği diğer görüş ise ruhun idrak noktası olmasıdır. Buna göre

³⁰³ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 36.

³⁰⁴ Janet - Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, Dibace 36.

³⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/64-65.

³⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/76, 91.

³⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/107-110, 128.

ruh, kavrayışın başlangıcıdır. Yani şuurun ilk derecesinden akla ve ilahî güce ulaşınca dek çeşitli seviyeleri olan şuur ve kavramanın kaynağıdır. İrade de bu ruha aittir.³⁰⁸

Elmalılı'ya göre bu ruh, insan nefsinin hayvani ruhtan ayıran özelliştir. Kişi bu ruh ile kendini ve Rabbini bilir. Elmalılı'ya göre burada verilen ilk görüş ruhun en genel tanımıdır, elektrik buna örnek verilebilir. İkinci görüş bitkiler örnek verilebilir, hayvan ve insanlarda da mevcuttur. Üçüncü görüşte yer alan tanım ise insana ait ruhtur.³⁰⁹

Elmalılı ruh ile beden ilişkisinden bahseder. Bu bağlamda düşünce ve duygu kişinin ruhsal benliğinde bir bütünlük oluşturur. Vicdan ile akıl da böyledir. Bu durumda şahsiyet bütünlüğü oluşur. Bu bütünlük de Allah'ın tekliğini bilmeye açılan bir pencere konumundadır. Ruh ve beden arasındaki bağlantı neticesinde ruha tesir eden şey bedeni de etkiler. Aynı şekilde bedende gerçekleşen bir şeyin de ruh üzerinde bazı etkileri görülebilir. Örneğin ekşi bir yiyecek tahayyül ettiğimizde ağız sulanır, kötü bir olaydan bahsederken baş ağrıyabilir. Bunlar ruh ile bağlantılı bir şeyin bedene olan tesirine misaldir.³¹⁰

Tam tersine ise bedende meydana gelen bir hastalığın ruhta hissedilmesi örnek verilebilir. Yine beden ile defaatle yapılan bazı şeylerin tesiriyle ruhta meleke oluşması da buna örnektir. Dil ile yapılan zikrin ruhu etkilemesi böyledir. Dil zikrettikçe ruh etkilenir, ruh etkilendikçe de dile tesir eder ve böylece daima birbirlerini takviye ederler. Bunun bir sınırı da yoktur. Elmalılı bu konu hakkında: *“Marifet yolculuğu işte bu sınırsız denizde Hakk'ın rızasına doğru yürümek ve yol almaktır. Bu yolculuğun yegane gemisi nefis, yegane dümeni de Allah'ı zikirdir”*³¹¹ der.

Elmalılı'nın ahlak anlayışına değinecek olursak onun bu konu hakkındaki görüşleri İslâm filozoflarınınki gibidir.³¹² Ahlakı “güzel huylar” olarak tarif eder. Çirkin huyluların ise ahlaksız olarak nitelendirildiğinden bahseder. Yine iyiliği itiyat edenlere güzel ahlaklı denileceğini söyler. Aynı şekilde kötülüğü itiyat edenlere de çirkin ahlaklı denileceğini ifade eder.³¹³

³⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/408-410; Yaşar Türkben, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Ölümsüzlüğe Dair Düşüncelerinin Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”, *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 501-502.

³⁰⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/358; Türkben, “Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Ölümsüzlüğe Dair Düşünceleri”, 501-506.

³¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/215.

³¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/215.

³¹² Hatice Toksöz, “Elmalılı Hamdi Yazır'da Ahlakın Dini Temeli”, *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 256.

³¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/297.

Allah insana ahlaki yetkinliğe ulaşabilmesini sağlayan özellikler vermiştir. Bunlar akıl ve iradedir. Kişi akıl sayesinde iyi ve kötüyü bilir, iradesiyle de güzel olanı tercih eder. Vahiy ise insanı güzel olana yönlendirerek onu dünyada ve ahirette mutluluğa ulaştırır. Bir başka deyişle vahiy, bireyin fiillerinin ahlaki kıymetinin kaynağı ve ölçütüdür. Elmalılı'nın ahlak anlayışı amaca bağlıdır. Amaç da mutluluktur. Nihai mutluluk ise ahiret mutluluğudur.³¹⁴

Elmalılı Hamdi Yazır daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslâm ile bilim arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda Batı'nın ilminden yararlanılması gerektiğini savunmuş, uzak durmayı ise eleştirmiştir. Ancak bununla birlikte Batı'daki her düşüncüyü kayıtsız şartsız benimsemeye de karşı çıkmıştır. Yazır yaşadığı dönemde etkileri olan Pozitivizm gibi akımları eleştirmiş, onların ileri sürdükleri inkârcı fikirlerine ilmi hakikatlerle karşılık vermiştir.

Pozitivizm, geçerli bilginin ancak deney ve gözlem yoluyla edinilen bilimsel bilgi olduğunu savunan Felsefî bir akımdır. Bu akıma göre metafizik ve teolojik düşünceler manasızdır.³¹⁵ Elmalılı pozitivizme karşı çıkar. Ona göre insan aklını kullanmalı, deney ve gözlemden yararlanmalıdır. Ancak bunu yaparken bunların üzerinde bir egemenlik olmadığı fikrine kapılmamalıdır. Bu noktada vahiy görmezden gelinmemelidir.³¹⁶

Pozitivizmin etkileri kısmen de olsa zaman zaman İslâm bilginlerinin açıklamalarında da görülmüştür. Yazır, pozitivizmin tesirinde kalarak mucizeleri yorumlamaya çalışan İslâm bilginlerini eleştirmiştir.³¹⁷ Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Muhammed Abduh o kimselerden biridir.

Elmalılı'nın tefsirindeki insanın yaratılışı ile ilgili açıklamaları Süleyman Ateş tarafından evrim teorisine konu edilmiştir. Bu nedenle burada Elmalılı'nın bu mesele hakkındaki görüşlerine genel olarak yer vermekte fayda görüyoruz. Süleyman Ateş parçacı bir yaklaşımı benimsemiştir. Elmalılı'nın görüşlerine tamamen yer vermek yerine kendi fikrini onaylayacak şekilde yorumlayarak ele almıştır. Hakikatte Elmalılı diğer âlimler gibi Hz. Âdem'in ilk insan olarak yaratıldığı görüşünü benimser. Ondan önce diğer

³¹⁴ Toksöz, "Ahlakın Dini Temeli", 257-270.

³¹⁵ İbrahim Coşkun, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı Dinî Argümanları", *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 205.

³¹⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Müslümanlık Mâni'-i Terakkî Değil, Zâminî Terakkîdir", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*, haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 265-269; Coşkun, "Pozitivizme Karşı Dinî Argümanlar", 227.

³¹⁷ Coşkun, "Pozitivizme Karşı Dinî Argümanlar", 222.

varlıkların halk edilmiş olması onun hayvani bir türden evrimleştiği manasına gelmez. Kur'ân'da insanın yaratılış aşamalarından bahsedilir. Bu âyetlerden insanın tür olarak evrimleşmesi sonucuna ulaşılamaz. Ancak insanın halk edildiği özün geçirdiği merhaleler veya anne karnındaki aşamalar anlaşılabilir.³¹⁸

Tefsirin bütünü ele alındığında Elmalılı, Süleyman Ateş'in iddia ettiğinin aksine evrim teorisine kaynak gösterilebilecek herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.³¹⁹ Ona göre böyle bir şeyi iddia etmek yaratıcıyı yok saymak, lüzumsuz görmek ve gerçeği yalanlamak demektir.³²⁰

4.3 Kelâmî Meselelere Yaklaşımı

İslâm dininin akla ve ilime verdiği önem âlimlerin akli meselelere eğilmesini sağlamıştır. Kelam ilmi de âlimlerin akli çabalarını ortaya koydukları bir ilim dalıdır. Hatta denebilir ki bu çabaların ilk ve en güzel misali kelam ilminde yer alır.³²¹

İslâm devletinin hâkim olduğu coğrafyanın da genişlemesinin etkisiyle Müslümanlar arasında yeni meseleler türemesi, İslâm'a yapılan eleştirilere cevap verme ihtiyacı ve siyasi olaylar hakkında verilen hükümler kelam ilminin doğuşuna zemin hazırladı. Tüm bunlar üzerine İslâm âlimleri Kur'ân ve sünnete uygun olmak şartıyla kendi akli çabalarını da ortaya koyarak problemlere yeni çözümler üretmeye başladılar.³²²

Elmalılı Hamdi Yazır müfessir kimliği ile ön plana çıkmış olsa da kelâmî meseleler hakkında da görüş belirtmiştir. Onun bu alandaki görüşlerini *Hak Dini Kur'ân Dili* eserinde bulmak mümkündür.

Elmalılı'nın tefsirinde ele aldığı kelâmî meselelerden biri imanın mahiyeti konusudur. Tefsirinde imanın kalp ile tasdiki, dil ile ikrarı ve amel konularında değerlendirmede bulunmuştur. Çeşitli kelam mezheplerinin görüşlerine yer vermiştir. İlk olarak Hariciler ve Mu'tezile'nin görüşünü ele alır. Onların imanı kalbin, dilin ve uzuvların fiili olarak kabul ettiklerini söyler. Buna göre kalbin tasdiki ve dilin ikrarı yeterli değildir. İmanın amel alanında da kendini göstermesi gerekir, dolayısıyla imanın esasları tasdik, ikrar ve

³¹⁸ Süleyman Ateş, "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 134-136; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/573-575; Yunus Emre Gördük, "Elmalılı Hamdi Hz. Âdem'in Evrimle Yaratıldığını mı Söylüyor? (Süleyman Ateş'in İddiası Üzerine Bir İnceleme)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019), 40.

³¹⁹ Gördük, "Elmalılı Hamdi Hz. Âdem'in Evrimle Yaratıldığını mı Söylüyor?", 35-36.

³²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/89.

³²¹ Kaya, *Bilginin Aklılığı*, 19.

³²² Kaya, *Bilginin Aklılığı*, 20-25.

ameldir. Kişi bunlardan birini bile gerçekleştirmese ona mümin denmez.³²³

Elmalılı daha sonra Kerramiye mezhebinin görüşüne yer verir, imanı sadece dil ile ikrar olarak kabul ettiklerinden bahseder. Bu mezhep mensuplarına göre tasdik olmadan kişi ikrar ile mümin sayılır. Elmalılı Eş'arilerin ise imanın esasının kalbin tasdiki olduğu, bununla beraber ikrarın da şart olduğu görüşünü benimsediklerini söyler. Bu konuda fıkıh âlimlerinin ve Ebu Hanife'nin de kanaatine yer verir. Buna göre iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır. Zaruret durumunda ikrar düşebilir.³²⁴

Elmalılı tüm bu görüşlerin yanında kendi fikrini de beyan ederek imanın, kalbin fiilleri ile dilin fiilinin toplamı olduğunu söyler. Ona göre bunların ikisi birden imanın esasıdır. Ancak dereceleri farklıdır. Kalbin sorumluluğu düşmeyi kabul etmez, aksi takdirde kişi kâfir olur. Dilin ikrarı ise zorunluluk olduğunda düşebilir. Fakat kişi zorunluluk olmadığı ve imkânı bulunduğu halde ikrar etmezse Allah nezdinde kâfir olur. Elmalılı dini bir meyve ağacına benzetir. Kalbin tasdikinin onun kökü, dilin ikrarının ise gövdesi olduğunu söyler. Amelleri ise ağacın yaprak, dal, meyve gibi kısımlarına benzetir. Dalların kesilmesinin veya yaprakların dökülmesinin ağacın varlığını sona erdirmeyeceği gibi amellerin yapılmamasının da imanı yok etmediğini söyler. Ancak imandan beklenenin iyi ameller olduğunu da belirtir.³²⁵

Kelamın konularından biri Allah'ın varlığı ve birliği meselesidir. İnsan iç ve dış dünyaya bakarak Allah'ın var olduğu fikrine ulaşabilir. Kaldı ki bizzat insanın kendi yaratılışı da Allah'ın varlığına delildir. Bunun yanında Elmalılı bir yaratıcının bulunduğu fikrinin insanın fitratında olduğunu söyler. İnsan iç gözlem ile bunun farkına varır, kendini tanımakla bu şuura erişir.³²⁶

Elmalılı'ya göre her insanda inanma içgüdüğü vardır. Kimileri yokmuş gibi davranarak kendi fitratını bozar. Ancak Kur'an'da da belirtildiği üzere mümin olmayanlar bile fırtına ile baş başa kaldıklarında Allah'a yalvarırlar. Ateist olan kimselerin içinde dahi inanma duygusu vardır ve karşılaştığı bir durum neticesinde ortaya çıkabilir. Sonuç olarak denebilir ki Elmalılı'nın da belirttiği üzere fitratına uygun yaşayan insanın Allah'ı inkâr etmesine imkân yoktur.

Yine Elmalılı bu içgüdü hakkında şöyle söyler: *“Ve bütün ilimlerimizin temeli olan bu*

³²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/215.

³²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/215-217.

³²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/215-217.

³²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/183.

gizli duygu; sınırlı duygularımızın, anlayışlarımızın, akıllarımızın, fikirlerimizin hepsinden daha doğru, hepsinden daha kuvvetlidir. Çünkü onların hepsini kuşatıyor."³²⁷

Elmalılı Allah'ın varlığı hususunda illiyet delilinden de bahsederek her şeyin bir nedeninin olduğunu söyler. Hiçbir şey yoktan oluşmaz, ortaya çıkamaz. Yokluk da varlığa neden olamaz. Yani hiçbir şey yok iken kendi kendine varlık sahasına çıkamaz. Dolayısıyla kâinattaki hiçbir şey de kendi kendine var olmamıştır. Her şeyin yaratıcısı Allah'tır.³²⁸

Allah'ın birliği hususunda ise Kur'ân-ı Kerîm'de de belirtildiği üzere Allah'tan başka ilahların olması durumunda evrendeki düzenin bozulacağından bahseder. Böyle bir durumda ilahlardan biri yaratmayı dilerken diğerinin öldürmeyi dilemesi pekâlâ mümkündür. Anlaştıkları varsayılırsa da bu defa da tek başlarına bir şey meydana getiremeyecekleri noksan olacakları için ilah olmaları düşünülemez. Yaratma eylemini sadece birinin gerçekleştirdiği varsayılacak olursa da yine diğerleri noksan olur ve ilahlıkları düşünülemez.³²⁹

Kelamın konularından biri de Allah'ın sıfatları meselesidir. Allah'ın zatını bilmek mümkün değildir, çünkü duyularla algılanamaz. Onun hakkında isim ve sıfatları ile bilgi sahibi olunur.³³⁰ Elmalılı da bu görüşü benimser ve Allah'ın sıfatları hakkında şöyle der:

*Allah Teala, zati sıfatlarının bütününe bir araya gelmesinden bir araya gelmiş bir mahiyet değildir. Başka bir deyişle O'nun zati, sıfatının gereği ve sonucu değil, sıfatları zatının gereği ve sonucudur. Sıfatın gerçek manası da budur. O'nun varlığı bizatihi vacip olduğu gibi, sıfatları da başka türlü değil, zatiyla vaciptir.*³³¹

Kelam ilminde tartışılan meselelerden biri de ru'yetullah yani Allah'ın görülmesi meselesidir. Bu mesele hakkında Ehl-i sünnet ile Mutezile arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Elmalılı "Yüzler var ki o gün ıslıl ıslıl parlar. Rabbine bakar."³³² meâlindeki âyetleri tefsir ederken bu konuya değinir. Ehl-i sünnet âlimlerinin âyette geçen "bakma" ifadesini görmek şeklinde açıkladıklarından ve dolayısıyla ru'yetullahı savunduklarından bahseder. Mutezile'nin ise onların aksine âyette geçen ifadeyi "bekleme" şeklinde

³²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/61.

³²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/305; Fatma Pınar, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Parlamento Faaliyetleri ve Ulûhiyet Görüşü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/1 (2020), 139.

³²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/495-496; Pınar, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Parlamento Faaliyetleri", 140-141.

³³⁰ Baktır, *Akıl*, 199.

³³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 10/83.

³³² el-Kıyâmet 75/22-23.

açıkladıklarını söyler. Elmalılı'ya göre ise amacına ulaşmayan bir bekleyişin sonucu mutluluk değil aksine kederdir, dolayısıyla Mutezile'nin yorumu âyetin manasına uygun değildir.³³³

Elmalılı A'râf sûresinin 143. âyetini açıklarken “*Beni katiyyen göremezsın ve lâkin dağa bak, eğer o yerinde durabilirse, sonra sen de beni göreceksın*”³³⁴ hitabından ve Hz. Musa'nın (a.s.) dağa baktığında düşüp bayılmasından insanın bu dünyada Allah'ı görmeyi kaldıramayacağını anlaşıldığını söyler. Ona göre bu âyetten ahirette de Allah'ın görülemeyeceği manasını çıkarmak yanlıştır.³³⁵

İrade ve kader meselesi üzerine en çok konuşulan kelâmî meselelerden biridir. Elmalılı da bu konuyu ele almış, ancak klasik anlayıştan çok da farklı bir görüş ortaya koymamıştır.³³⁶ Elmalılı kader hakkında her şeyin ezelde belirlendiğini söyler. “*Değişecek ve değişmeyecek olan, giden ve kalan işte her şey o kitapta yazılıdır. Hepsi bilinmektedir*”³³⁷ Kitap hakkında ayrıca şunları söyler:

*Ana kitaba (Ümmü'l-kitaba) göre, جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنْ 'olacaklar, yazılmış bitmiştir, kalem kurumuştur.' Kainatta yeniden yazılacak, yeniden programlanacak hiçbir şey yoktur. Her şey yerli yerinde ve yazılıp programlandığı şekilde akıp gitmektedir.*³³⁸

Elmalılı'ya göre tedbir ile Allah'ın takdirinin önüne geçilemez. Allah biri hakkında bir şey dilediyse o muhakkak gerçekleşir. Tedbir gereklidir ancak Allah'ın iradesine karşı koyamaz. İlahi murada uygunsa etkili olur, değilse olacak olanı engelleyemez.³³⁹

Elmalılı aynı zamanda insanın özgür olarak yaratıldığından bahseder. Ancak Allah dilemedikçe insan bir şeyi gerçekleştiremez. Yani insanın iradesi Allah'ın iradesiyle mümkündür. Fakat bu, Allah'ın insanın muradını da irade etmesi demek değildir. Yani insan özgürdür ama iradesi sınırsız değildir. İnsanın iradesinin üzerinde daima Allah'ın iradesi vardır.³⁴⁰

³³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/488; Mustafa Akman, “Kelâmî Perspektifle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Haziran 2017), 853.

³³⁴ el-A'râf/143.

³³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/141.

³³⁶ Ahmet Akbulut, “M. Hamdi Yazır'da Kelâmî Problemler”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 277.

³³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/179; Muhammet Necati Berberoğlu, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kelâmî Görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 80.

³³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/180.

³³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/76-77; Berberoğlu, *Elmalılı'nın Kelâmî Görüşleri*, 81.

³⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/42-44; Safet Alkış, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kaza ve Kader Anlayışı* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 32.

Kelam ilminde ele alınan meselelerden biri de nübüvvet ve bununla bağlantılı olarak mucizelerdir. Elmalılı'nın mucizelere bakışını anlayabilmek açısından şakku'l-kamer mucizesi örnek verilebilir. Kendisi bu mucizeyi kabul eder ve etmeyenleri eleştirir.

Elmalılı Kamer sûresinin ilk âyetini “*Kıyamet saati yaklaştı, Ay yarıldı.*”³⁴¹ şeklinde çevirmiş ve tefsir ederken de şakku'l-kamer mucizesinin gerçekliğini kabul etmiştir. Gerekçe olarak ise pek çok hadis rivâyet edilmesini, sahabeden Abdullah b. Ömer, Hz. Ali gibi ileri gelenlerden pek çok kişinin ve hem o dönem hem de sonraki dönem müfessirlerinin bu olayı kabul etmesini gösterir. Âyeti kıyamet zamanında ayın yarılacağı şeklinde tefsir edenlere de bu açıklamayı âyetin içerdiği manadan uzak ve anlamsız bularak karşı çıkar.³⁴² Ayrıca bu mucizeyi kabul etmeyen İbn Sînâ'yı da eleştirir. Onun dua ile yağmur, deprem, şifa gibi hadiselerin gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini kabul etmesine rağmen şakku'l-kamer mucizesini kabul etmeyerek kendisiyle çeliştiğinden bahseder.³⁴³

İbn Sînâ bu mevzu hakkındaki görüşlerini şakku'l kamer mucizesi özelinde ele almak yerine fizik kaideleri doğrultusunda genel izahatta bulunur. Örneğin ayın ya da diğer gök cisimlerinin özellikleri, halleri hakkında görüş beyan eder.³⁴⁴

Elmalılı da buna mukabil fizik kaideleri doğrultusunda tenkitte bulunur. Bunu yaparken de mucizenin meydana gelmesinde etkili olan kudretin Allah olduğunu söyler. Böylece meseleyi fizik alanından teoloji alanına çeker. Elmalılı, İbn Sînâ'nın ve bazı filozofların gök cisimlerinin ve ayın hareketi hakkındaki görüşlerinin bir delilden ziyade bir önermeye dayandırıldığını söyler. Bu önermeye göre ayda doğrusal harekete ilke sayılabilecek bir eğilim yoktur. Ancak cisimlerin dairesel hareketini kabul edip de doğrusal olanının mümkün olmadığını ileri sürmek bir çelişkidir. Bunun nedeni bu özelliklerin hareketin zatı değil sıfatı olmasıdır. Yani eğer dairesel hareket mümkünse doğrusal hareket de mümkündür.³⁴⁵

Elmalılı ayrıca felsefecilerin yıldızları, hareketini mümkün kabul edebilmek için

³⁴¹ el-Kamer 54/1.

³⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/364-367.

³⁴³ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 201; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/370.

³⁴⁴ İbn Sînâ, *Sema ve Âlem*, çev. Muhittin Macit - Harun Kuşlu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 44-46; Serkan Ünal, *Elmalılı Hamdi Yazır ve Tenkitçi Yönü -İbn Sînâ ve Muhammed Abdüh Örneği-* (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2017), 69.

³⁴⁵ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 101; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/371-372; Ünal, *Elmalılı Hamdi Yazır ve Tenkitçi Yönü*, 69.

maddesiz cisim olarak kabul etmelerinin yanlış olduğunu söyler. Yaşadığı dönemin bilimsel verilerine göre dünyanın güneşten, ayın da dünyadan ayrıldığı varsayılırsa şakku'l-kamerin geçmişte gerçekleşmiş bir olay olarak kabul edilmesinin mümkün olduğunu ancak bunun mucizenin inkârı veya kıyamette bu olayın gerçekleşemeyeceği manasına gelmediğini ifade eder.³⁴⁶

Elmalılı mevcut bilimin ayın yarılabilceğini inkar etmediğini, buna göre içeriden yahut bir akımın, bir çarpışmanın etkisiyle dışarıdan yarılabilceği, veyahut da esneklik veya basınç varsayılırsa açılıp kapanmak suretiyle bunun gerçekleşebileceğini ifade eder. Ancak aya tesir eden kudretin Allah olduğunu, mucizenin de onun iradesiyle gerçekleştiğini söyler.³⁴⁷

Görüldüğü üzere Elmalılı şakku'l-kamer hakkında, Kur'ân'da buyrulduğunu dolayısıyla hak olduğunu ve inkâr edilemeyeceğini söylemekle yetinmemiş, meseleyi bilimsel veriler ışığında izah etmiştir. Bu da onun sadece nassa dayanmakla kalmadığını, aynı zamanda aklı ikna etmeye yönelik çabasının da olduğunu gösterir. Nitekim İbn Sînâ'nın bilimsel açıklamalarına karşılık o da bilim doğrultusunda ayın yarılmasının mümkün olduğunu savunmuştur. Ayrıca İbn Sînâ'nın başka bir takım olayların dua ile meydana gelmesini makul görmesine rağmen bu hadiseyi kabul etmeyişi tenakuz olarak değerlendirir. Elmalılı hadisenin kesin bir mucize olduğunu ve Allah'ın kudreti ile gerçekleştiğini de ifade etmiştir.

Elmalılı gerek kader meselesinde daha detaylı biçimde, gerekse ahiret, cennet, cehennem yeniden dirilme, Hz. İsa'nın (a.s.) nüzûlü gibi diğer kelâmî meselelerde görüş beyan etmiştir. Ancak konunun sınırlılıkları çerçevesinde bu kadarına değinmeyi kâfi gördük.

4.4 Fıkî Meselelere Yaklaşımı

Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili* eserinde Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılıp açıklanabilmesi için fıkî ilmine olan ihtiyacı şöyle dile getirmiştir:

*İyi Arapça bilenler için Kur'ân'ın muhkematı (manası açıkça anlaşılan âyetleri) hiçbir tefsire ihtiyaç duyulmayacak kadar açıktır. Ancak manaları açıkça anlaşılan bu âyetlerin de birbirlerine göre takrir (anlatma), tahsis (bir şeyi birine veya bir yere mahsus kılma), istisna (ayırma), neshetme (hükmi kaldırma) gibi ilişkilerini gözetmek lazım gelir ki, bu da tefsir ilmi ile usulü'l-fıkîh (İslâm hukuk metodolojisi) ilminin işidir.*³⁴⁸

³⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/371-373.

³⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/373.

³⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/41.

Elmalılı, eserinde bazı fikhî meselelere de yer vermiştir. Bunlardan biri seferîlik bahsidir. O, bu konuda kendine özgü bir görüş ortaya koymuştur ancak kendisine göre bu bir içtihat olmayıp Hanefî mezhebinin belirlediği esasların yeni oluşan durumlara tatbikidir.³⁴⁹

Elmalılı Bakara sûresinin 184. âyetine aşağıdaki gibi mana vermiştir:

*(Size farz kılınan oruç), sayılı günlerdedir. İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan ise, diğer günlerde, tutamadığı günler sayısınca tutar. Ona dayanıp kalacaklar üzerine de bir yoksulu doyuracak kadar fidye gerekir. Her kim de hayrına fidyeyi artırırsa, hakkında daha hayırlıdır. Bununla beraber, eğer bilerseniz, oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*³⁵⁰

Elmalılı, sefer bahsini bu âyet üzerinden açıklamıştır. Üç günden az yolculuklara ve kısa mesafelere sefer adı verilemeyeceğini söyleyen Elmalılı, bunun ölçüsünün günde altı saatlik yol olduğunu söyler. Bu zaman diliminde normal bir yürüyüş esas alınır. Elmalılı'ya göre eskiden bunun ölçüsü karada yaya veya deve yürüyüşüken, kendi yaşadığı dönemde araba, tren, uçak gibi, denizde vapur gibi taşıtların yaygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte bunların süratli veya yavaş seyri değil de normal seyirleri dikkate alınmalı ve 18 saatlik yol katedenler seferi sayılmalıdır. Elmalılı hüküm verirken mesafeyi değil süreyi dikkate almıştır.³⁵¹ Elmalılı'nın seferîlik hükmü çağdaşı olan bazı ilim insanları tarafından eleştirilmiş, talebesi Ahmet Hamdi Aksekili de bu kişiler arasında yer almıştır.³⁵²

Elmalılı'nın tefsirinde yer verdiği fikhî konulardan biri domuz etinin yenilip yenilemeyeceği meselesidir. O, eserinde çağdaşı olan bir doktorun domuz etinin yenilmesinde bir sakınca olmadığı iddiasını ele alır. Bu doktora göre domuzdaki trışin mikrobu bir takım işlemlerden geçirilerek temizlenebilir ve bu durumda yenilmesinde bir sakınca yoktur. Elmalılı buna karşı çıkararak etteki mikropların birtakım işlemler ile yok edilmesinin onun temizlendiği anlamına gelmediğini söyler. Tam anlamıyla bir değişimden söz edilecek olursa da ona artık et denilemez yeni bir adı olur ve ona göre hüküm verilir. Elmalılı'ya göre ayrıca domuz etinin tek başına mikrop nedeniyle yasaklandığını söylemek bu yasağın başka hikmetlerinin olamayacağı manasına gelir ki bu da oldukça yanlış bir tutumdur. Bu yasağın aynı zamanda bir imtihan olduğu gözden

³⁴⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, "Seferîlik Bahsi", *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*, haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 406-407; Menderes Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yeri Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 230.

³⁵⁰ el-Bakara 2/184.

³⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/615.

³⁵² Beşir Gözübenli, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Seferîlik Konusuna Yaklaşımı", *Seferîlik ve Hükümleri*, kitap editörü Fahrettin Atar vd., 137-152 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 140.

kaçırılmamalıdır. Talut'un askerlerine nehrin suyundan bir avuçtan fazla içmelerinin yasaklanması böyledir. Yine Yahudilere cumartesi günü avlanmamalarının emredilmesi de böyledir.³⁵³

Elmalılı'nın tefsirinde izah ettiği fikhî meselelerden biri de hırsıza verilecek cezada çalınan malın miktarıdır. Elmalılı, *"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık Allah'tan bir ceza olarak ellerini kesin. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir."*³⁵⁴ meâlindeki âyeti açıklarken konuyu izah eder. Hırsızlık suçuna ceza verilmesinin iki koşula bağlı olduğunu söyler. Bunlar, çalınan malın hoşâ gidebilecek bir miktara ulaşması ve korunaklı bir yere gizlenmiş olmasıdır. Fakat İbn Abbas ve bazı kimselere göre bu iki şart gerekli değildir ve çalınan mal az bile olsa suç sayılır ve ceza gerekir. İşlenen suça el kesme cezasının uygulanabilmesi için nisab ve saklamanın gerekli olduğu konusunda fakihlerin çoğu görüş birliğine varmış, ancak nisab miktarı konusunda çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.³⁵⁵

Elmalılı bunu belirttikten sonra Ebu Hanife'nin de görüşüne yer vererek şunları söyler:

*Bir kerre dörtte bir dinar veya üç dirhemden aşağısına itibar eden olmamış ve İmam-ı Azam Ebu Hanife hazretleri madrub (basılmış, damgalanmış) olmak üzere on dirhem gümüş akçe kıymetine ulaşamayana itibar edilmeyeceğini yani bunun aşağısında ta'zir (haddin dışında ceza) yapılırsa da, had (şer'i ceza) lazım gelmeyeceğini göstermiştir ki, bir dinara eşit demektir.*³⁵⁶

Elmalılı nisab miktarının arttırılabileceğini savunur. Buna gerekçe olarak da zamanın değişmesi ile paranın, altın ve gümüşün değerinin değişmesini gösterir.³⁵⁷

Elmalılı hırsızlık suçunun önüne geçilebilmesi adına maddi imkânı olanların zekat, sadaka gibi ibadetler ile üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmelerinin büyük önem taşıdığını, bunun yapılmadığı takdirde işlenen suçta o kişilerin de sorumlu olacağını söyler. Böyle bir durumda ise zaruret ihtimali bulunduğundan el kesme cezasının kesinliğinin olmadığını savunur. Ceza uygulanmadan önce içinde bulunulan dönemin şartlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini, Hz. Ömer'in de zamanının şartlarını

³⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/168-169; Abdullah Çolak, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu (Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023), 292-293.

³⁵⁴ el-Mâide 5/38.

³⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/258; Abdullah Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır - Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında-" (Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu, Ankara: TDV Yayınları, 2015), 225-229.

³⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/258-259.

³⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/260; Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı", 229.

dikkate alarak kıtlık yılında bu cezayı uygulamadığını belirtir. ³⁵⁸

Ru'yet-i hilal yani hilalin görülmesi meselesi fıkıh ilminde tartışılan konulardan biridir. Elmalılı da tefsirinde bu konu hakkında görüş beyan etmiştir. Hilal hakkında kimileri bilimsel hesaplamanın dikkate alınması gerektiğini söylerken kimileri de gözle görülmesi gerektiğini savunmuştur. Bu durum ramazan ve bayramların İslâm ülkelerinde farklı zamanlarda başlaması sonucunu doğurmuştur. Elmalılı da hilalin gözle görülmesi gerektiğini savunur.

Elmalılı, Bakara sûresinin 185. âyetini açıklarken aya şahit olma meselesini ele alır. Âyette geçen *فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ* ³⁵⁹ ifadesinin şu üç anlama gelebileceğini söyler:

- 1- Sizden her kim Ramazan'da mukim ise onu tutsun.
- 2- Sizden her kim Ramazan'ı kesin olarak bilirse onu tutsun.
- 3- Sizden her kim Ramazan'ın hilalini görürse onu tutsun. ³⁶⁰

Elmalılı'ya göre bir ayda en fazla 30 gün olabileceğinden bu gün sayısı gerçekleştiğinde başka delile ihtiyaç yoktur. Ancak ay kimi zaman yirmi dokuz çeker, böyle bir durumda ise delil gerekir, o delil de hilalin görülmesidir. Elmalılı bu konuda içtihat yapılamayacağını çünkü Kur'an ve hadislerde deliller olduğunu söyler. Nassın olmadığı durumlarda içtihat söz konusu olur ancak hilal ile ilgili nas vardır dolayısıyla astronomi ilmine dayanan hesaplamalara gerek yoktur. Bununla birlikte Elmalılı, yalancı kişilerin şahitliği ile hareket etmektense hesaba göre hareket etmenin daha iyi olduğunu da ifade eder. ³⁶¹ Ona göre Müslümanların hilali araması zorunludur, bununla ilgili olarak şöyle der: *"Bu yüzden ayın yirmi dokuzunda hilali aramak herkese en azından farz-ı kifaye olarak farzdır."* ³⁶²

Sonuç olarak Elmalılı hilalin gözle görülmesi gerektiğini savunanlar arasındadır. Meseleye akıl çerçevesinde bakacak olursak Elmalılı bu meselede nakli ön plana çıkarmıştır. Ancak bununla birlikte astronomi ilmini değersizleştirmemiş, ihtiyaç duyulan yerlerde yararlanılması gereken önemli bir ilim olduğunu belirtmiştir. Yani akıl yoluyla elde edilen verilere de tamamen karşı çıkmamıştır.

Abdest alırken ayakların yıkanması yahut mesh edilmesi de fıkıhın konusu olan

³⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/259.

³⁵⁹ el-Bakara 2/185.

³⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/632.

³⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/633-637.

³⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/636.

meselelerden biridir. Gerçi ehl-i sünnet âlimlerinin çoğu yıkanması hususunda görüş birliğine varmışlardır. Elmalılı konuyu “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman, yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meshedin, iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın*”³⁶³ meâlindeki âyeti tefsir ederken ele alır. Âyette geçen اَرْجُلَكُمْ kelimesindeki “lam” harfinin bazı kıraatlara göre cer ile diğer bazılarına göre ise nasb ile okunduğunu söyler. Nasb ile okunduğunda kelime “yıkayın” hükmüne bağlanır. Cer ile okunduğunda ise “meshedin” emrine bağlanır.³⁶⁴ Elmalılı meselenin çözümü hakkında şöyle söyler: “*Bunun en güzel en doğru çözüm şekli, çıplak ayakların yıkanması, meşhur sünnet ile sabit olduğu üzere abdestle giyilmiş mest ve fotin üzerine de meshedilmesidir.*”³⁶⁵

Abdestte meshin gerekliliğini savunanlar görüşlerini, atfin en yakın olana yapılacağı, yıkamanın sünnet olduğu gibi bazı akli delillere dayandırmaya çalışmışlardır.³⁶⁶ Elmalılı ise akli bir delil olarak âyetin sonunda Allah’ın abdest alanları temizlemek istediğinin belirtilmesinden yola çıkarak yalın ayağa meshin mantıken de temizlenmeyi sağlamayacağını savunur. Bununla birlikte Hz. Muhammed’in (s.a.v.), abdest alan bazı kişilerin ayaklarını tam olarak yıkamaması ve bir kısmını kuru bırakması üzerine onları kınadığını ve yeniden yıkamalarını emrettiğini nakleder.³⁶⁷

Sonuç olarak denebilir ki, Elmalılı kelimenin mansub okunması gerektiğini kabul etmiş ve meseleyi hem nassa dayanarak açıklamış hem de bu görüşünü akla uygun bir şekilde gerekçelendirmiştir.

4.5 Tasavvufî Meselelere Yaklaşımı

Tasavvuf ilminin tefsir ilmi ile olan münasebetinin en güzel örneği işari tefsir metodudur.³⁶⁸ İşari tefsir, keşf ve ilham yoluyla Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetlerin bir bölümünün veya bütününün açıklandığı tefsirlere denir.³⁶⁹ Elmalılı da tasavvuf ilmiyle alakadar olmuş, *Hak Dini Kur’ân Dili* eserinde tasavvufî açıklamalar yapmış ve işari tefsire dair misallere yer vermiştir. Üstelik vahdet-i vücûd anlayışını eleştirdiği İbn

³⁶³ el-Mâide 5/6.

³⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/187.

³⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/187.

³⁶⁶ Remzi Kaya, “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 260.

³⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/187-188.

³⁶⁸ H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 60.

³⁶⁹ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424.

Arabi'den fazlaca alıntı yapmış olması da onun tasavvufa eğiliminin göstergesi olarak kabul edilebilir.³⁷⁰ Elmalılı'nın Şabaniye tarikatına bağlı olduğu söylenmektedir.³⁷¹

Elmalılı âyetlere dair yapılan işari açıklamaları zahire ters düşmemesi koşuluyla kabul eder ki İslâm âlimleri de bu görüştedir. Nitekim Kur'ân'daki bazı âyetlerin kavranabilmesi için etraflıca düşünmek gerektiğinden bu gibi yorumlara ihtiyaç duyulabilmektedir.³⁷²

Elmalılı'nın tefsirinde âyetler hakkında ebced hesabı ile yapılan işari yorumlara da yer verdiği olmuştur. Örneğin; *“Andolsun ki Sebe' kavmi için oturdukları yerde bir ibret vardı: Sağ ve soldan iki bahçe! (onlara): ‘Rabbinizin rızından yiyin de O'na şükredin, ne güzel bir belde ve çok bağışlayıcı bir Rab!’ (denildi).”*³⁷³ meâlindeki âyeti tefsir ederken şunları söylemiştir: *“Çok güzel bir tesadüftür ki بَلَدٌ طَيِّبَةٌ “Hoş bir belde” ifadesi ebced hesabıyla İstanbul'un fethine tarih düşmüştür.”*³⁷⁴

Elmalılı, eserinde tasavvuf ilminin önemli meselelerinden biri olan vahdet-i vücûd nazariyesini değerlendirirken eleştirel ve temkinli bir tutum sergilemiştir. Bu düşüncenin art niyetli kimseler tarafından ateizm felsefesine çekilme tehlikesinin bulunduğunu, bunun da şirke düşürerek İslâm'a zarar verdiğini söyler.³⁷⁵ Konuyu açıklarken, *“Her halde hepinizin ilâhı, bir tek ilâhtır. Ondan başka bir ilâh yoktur. O Rahmân ve Rahîm'dir.”*³⁷⁶ meâlindeki âyete dayanarak şunları söyler:

...İslâm dininde emredilen genel iman konusu: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ‘Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur.’ tevhidi, yani Allah’ı bir bilmektir. Yoksa لَا مَوْجُودَ إِلَّا اللَّهُ ‘Allah’tan başka hiçbir mevcud yoktur.’ diye ifade edilen mevcudu, varlığı bir bilmek değildir. Bu olsa olsa marifet yolunda merhaleler katetmiş olan seçkin şahıslar için bahis konusu olabilir.³⁷⁷

Görüldüğü üzere Elmalılı varlığı bir bilmeyi kesin olarak inkâr etmemiş, keşif yoluyla bilinebileceğini söylemiştir. Ancak devamında şöyle der: *“Fakat ‘Allah’tan başka mevcud yoktur.’ demekle ‘Her mevcud Allah’tır.’ demek arasında pek büyük fark vardır.*

³⁷⁰ Akman, “Kelâmî Perspektifle Elmalılı”, 837.

³⁷¹ Erdoğan Pazarbaşı, “Elmalılı Tefsiri’nden İşârî Yorumlar”, *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 181.

³⁷² Mehmet Arslan, *Elmalılı ile Süleyman Ateş’in Tefsirlerinin İşârî Yöntem Açısından Mukayesesi* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37.

³⁷³ Sebe’ 34/15.

³⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/398; Akman, “Kelâmî Perspektifle Elmalılı”, 838.

³⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/563; Hüseyin Kurt, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tasavvuf Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 195.

³⁷⁶ el-Bakara 2/163.

³⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/564.

Birincisi sırf tevhid olabilir, fakat ikincisi sırf şirktir.”³⁷⁸ Yine O, birinci cümle ile tek hakiki varlığın Allah olduğunun ve ondan gayrisinin bir gölge hükmünde olduğunun kastedildiğini ve vahdet-i vücûdun da bu demek olduğunu ifade eder. Nitekim ona göre alem hakkında bildiklerimiz his, hayal ve birtakım izlenimlerden ibarettir, dolayısıyla bunları hakikat kabul edebilmemiz veya varsayabilmemiz için esasında Allah’ın varlığını kabul etmek zorunludur. İşte vahdet-i vücûd da âlemin aslında hayal hükmünde olduğunun farkına vararak hakiki varlığa yani Allah’a iman etmekle mümkün olur.³⁷⁹

Her mevcudun Allah olduğunu söylemek ise vahdet-i vücûd nazariyesine aykırıdır. Çünkü bununla varlıkta çokluk kastedilir ki bu da şirktir. Buna genel itibariyle panteizm denir. Elmalılı cehaleti veya küfründen dolayı bu anlayışın vahdet-i vücûd olduğunu savunanları sert bir dille eleştirir.³⁸⁰

Elmalı aslında vahdet-i vücûd nazariyesine tamamen karşı çıkmamış, bunun yerine onun ne olduğunu ve ne olmadığını açıklamıştır. Ona göre vahdet-i vücûd tek hakiki varlığı Allah kabul etmek ve diğer her şeyi aslında yok hükmünde saymaktır. Yani Allah’ı tek mevcud olarak kabul etmektir. Buna mukabil her şeyin Allah olduğunu söylemek ise vahdet-i vücûd değil aksine panteizm felsefesinin bir ürünüdür ve doğrudan doğruya şirktir. Çünkü bu varlıkta çokluk manasına gelir ki bu da tevhidin zıddıdır.

Sonuç olarak Elmalılı tefsirinde tasavvufî meseleleri ele almıştır. İşari metodla yapılan izahlara yer vermiştir. Bazı işari yorumları eleştirmiş bazılarını ise kabul etmiştir. Bunu yaparken zahiri manaya ters düşmemek prensibini esas almıştır. Bu prensibe uyduğu halde işari yorumlardan faydalanmamayı ise hoş karşılamamıştır. Çünkü O, işari yorumların Kur’ân’ın anlaşılmasına katkı sağladığı görüşünü benimsemiştir. Özellikle vahdet-i vücûd meselesindeki fikirlerine itiraz etmiş olsa da İbn Arabî’nin görüşlerine eserinde sıkça yer vermiştir. Tüm bunlar yani tefsirinde tasavvufî meseleleri izah etmesi onun tasavvuf ilmine meylinin göstergesidir.

4.6 Bazı Hadislere Yaklaşımı

Elmalılı tefsirinde her ne kadar akli metodu kullansa ve özellikle bazı meselelerin izahında akla değer vermiş olsa da ve bu onun eserinin dirâyet tefsiri olduğunun bir göstergesi sayılsa da eseri aynı zamanda Rivâyet tefsiri olma niteliği taşıdığından

³⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/564.

³⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/564.

³⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/564-565.

içerisinde hadisler de yer almaktadır.³⁸¹

Elmalılı bazı hadisleri ele alırken akla arz etme metodunu kullanmıştır. Örneğin tefsirinde Âdem peygamber ile Nuh peygamber arasında bin yıl ya da daha kısa bir süre geçtiği hakkında yaygınlaşmış olan rivâyeti değerlendirir. Hz. Nuh zamanında insanların bazı putlar yaptıklarını, insanlığın bin yılda bunları yapabilecek seviyeye gelmesinin aşamalı ilerleme yasasına binaen imkânsız olmasa da uzak bir ihtimal olduğunu, dolayısıyla iki peygamber arasında geçen sürenin bu kadar olmasının akla uygun düşmediğini söyler. Bu durumda ya Hz. Âdem'in yaratılışına dair belirtilen tarihin doğru olmadığını ya da Âdem ile kastedilenin ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem değil de farklı biri olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtir. Elmalılı nihâyetinde Âdem'i Kur'ân'da geçen özel isim olarak kabul ettiğini, iki peygamber arasında kaç yıllık süre geçtiğini ise ancak Allah'ın bilebileceğini söyler.³⁸²

Görüldüğü üzere Elmalılı tefsirinde bu hadis rivâyetini değerlendirirken doğrudan kabul etmek yerine akla uygunluğunu esas almıştır. Ancak buradan Elmalılı'nın senedi sağlam olan hadisleri akla uygunluk açısından değerlendirerek her zaman nakli değil de akli esas aldığı gibi bir sonuç çıkarmak doğru olmaz.

³⁸¹ Sami Şahin, “*Hak Dini Kur'an Dili* Adlı Eserde Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hadise Yaklaşımı”, *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 127.

³⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8/383-384; Ali Osman Başak, *Hak Dini Kur'an Dili İsimli Tefsirinde Elmalılı'nın Hadis Tenkit Yöntemi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 43.

5. SONUÇ

Akıl kavramı insan söz konusu olduğunda tartışmasız en önemli kavramlardan biridir denilebilir. Pek çok ilim insanı, meşgul olduğu ilim doğrultusunda bu kavramı çeşitli şekillerde tarif etmiştir. Kur'ân- Kerim'de pek çok âyette insanın aklına hitap edilir. Üstelik bu tek bir kelime kalıbıyla değil farklı farklı kelimeler ile yapılır. Örneğin Kur'ân'da hikmet, sadr, hicr gibi bazı kavramlar zaman zaman akıl manasında kullanılmıştır.

Kur'ân'da yalnızca bireysel akla değil toplumsal akla da hitap edilir. Yani yalnızca bireylerin değil toplumların da akıllıca davranmaları istenir. İnsan hem yaratılan varlıklar üzerinde düşünmeye hem de geçmiş ümmetlerin durumları hakkında düşünmeye sevk edilir. Aklın algılama, düşünme, hatırlama, bilinenden bilinmeyene ulaşma gibi vazifeleri vardır. Allah'ın akla biçtiği vazifelerden biri ve belki de en önemlisi ise ibret almak, ders çıkarmaktır.

Çalışmamıza konu olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, temel eğitimi memleketinde tamamladıktan sonra eğitim hayatına İstanbul'da devam etmiştir. İstanbul'daki âlimlerden ders almış, bu durum onun geniş bir ufka sahip olmasına katkı sağlamıştır. Çocuk yaşlardan itibaren zeki biri olduğu anlaşılan Elmalılı, zekâsını pek çok alanda kullanmıştır. Kendisi çok yönlü bir âlimdir. Şiirle ilgilenmiş, çok kısa bir sürede Fransızca öğrenmiştir. Yalnızca tefsir ilmiyle değil pek çok ilimle meşgul olmuştur. Onun bu çok yönlü oluşu tefsirine de yansımış; kelâmî, felsefî, fikhî, tasavvufî meselelere eserinde yer vermiştir.

Elmalılı'nın hayatı tam bir geçiş dönemine denk gelmiştir. Yaşadığı dönemin olumsuzluklarına takılıp kalmak yerine meselelere yeni çözümler aramıştır. Osmanlı Devleti'nden kalan klasik ilmî mirasa sahip çıkmakla birlikte yenileşme fikirlerine de kayıtsız kalmamıştır. Batılılaşmanın ön planda tutulduğu, Türkçe ibadetin dahi söz konusu olduğu bir dönemde Elmalılı Batı'nın ilmî birikimini tamamen reddetmemiştir. İslâm'ın ilme verdiği önemin bilincinde olan bir âlim olarak Batı'dan gelen ilmi almakta bir sakınca görmemiştir. Ancak bunu yaparken dinin terk edilmesine karşı çıkmıştır. İslâmî ilimler ile fenni ilimlerin birleştirilmesi, her ikisinden de yararlanılması gerektiğini savunmuştur. Kendisi de bunu bizzat uygulamıştır.

Elmalılı'ya göre insanların Allah'a inanmak için gerek geçmiş dönemde gerekse şuan olağanüstü şeyler, mucizeler beklemesi anlamsız ve gereksizdir. Akıllarını kullanarak,

yaratılan varlıklar üzerinde düşündükleri takdirde zaten Allah'ın var olduğu fikrine ve onun kudretine dair delillere ulaşacaklardır. Elmalılı Allah'ın birliği hakkında ise birden fazla ilah olması durumunda düzenin bozulacağını, bunun da akılla kavranabilen bir şey olduğunu söyler.

Elmalılı rüzgarların taşıyıcı ve aşılایıcı olması, çiçeklerdeki erkeklik ve dişilik gibi konuları bilimsel verilerle açıklamıştır. Ayrıca İbn Sînâ'nın şakku'l kamer hakkındaki görüşlerini eleştirirken de bilimsel verilerden yararlanmıştır. Ancak Elmalılı her zaman bu yöntemi benimsememiş ve Abduh gibi bu konuda aşırıya kaçanları da eleştirmiştir.

Fıkhi meselelerin çözümünde de akla önem vermiştir. Örneğin hırsıza uygulanacak ceza bellidir. Fakat Elmalılı içinde bulunulan şartların değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre kıtlık zamanında uygulanacak ceza ile bolluk zamanında uygulanacak cezanın şartları aynı değildir. Kıtlık zamanında zaruret olabilir ve çalan kadar maddi yükümlülüklerini yerine getirmeyen yani zengin olduğu halde zekatını ve sadakasını vermeyen, ihtiyaç sahibini gözetmeyen kimse de suçludur. Elmalılı hırsızlık cezasının şartlarından biri olan nisabın da zamanın maddi şartlarına göre arttırılabileceğini söylemiştir. Yani sadece nassa dayanmamış, akli çıkarımda bulunmuştur.

Elmalılı'nın felsefe ilmine verdiği öneme dair en güzel örnek Metâlib ve Mezâhib adındaki tercüme eseridir. Bu eserin önsözünde Elmalılı felsefe ilminin gerekliliğini izah etmiştir. Elmalılı Batı'nın ilminden yararlanmayı savunmuş ancak kendi dini ve milli değerlerini hiçe sayarak tamamen Batılılaşmaya ise karşı çıkmıştır.

Elmalılı akla önem veren bir âlimdir. Bununla birlikte yalnızca akli kullanmanın yeterli olmadığını da ifade eder. Çünkü Allah'ın emri yalnızca düşünmek değil aynı zamanda amel etmektir. Elmalılı amel olmadan hele ki Allah'a iman olmadan kullanılan aklın kişiye hakiki manada faydasının olmayacağını söyler.

Netice itibarıyla Elmalılı'nın İslâmi ve fenni ilimlerden yararlandığı ve tefsirinin hem dirâyet hem rivâyet özelliği taşıdığı söylenebilir. Eserinde akılla açıklanabilecek bazı meseleler hakkında yalnızca rivâyet ile yetinmiştir. Örneğin Rü'yet-i Hilal meselesinde hilalin astronomi ilmiyle tespit edilmesini değil nassa dayanarak gözle görülmesini esas almıştır. Ancak pek çok meseleyi de akıl doğrultusunda ustaca ele almış, akli çıkarımlarda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed - Rıza, Reşid. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm Tefsiru'l Menâr*. çev. Ali Rıza Temel - Halil Çelik. 14 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2014.
- Akbaş, Ahmet. *Prof. Dr. Zağlül en-Neccar ile Bilimsel Tefsir Üzerine*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2017.
- Akbulut, Ahmet. "M. Hamdi Yazır'da Kelâmî Problemler". *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 265-280. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Akman, Mustafa. "Kelâmî Perspektifle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Haziran 2017), 833-862.
- Albayrak, Halis. "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı". *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 152-168. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Alkış, Safet. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kaza ve Kader Anlayışı*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Arslan, Mehmet. *Elmalılı ile Süleyman Ateş'in Tefsirlerinin İşârî Yöntem Açısından Mukayesesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Âsım Efendi, Mütercim. *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Atay, Hüseyin. "Akıl ve Vahiy". *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (23-27 Kasım 1998)*. ed. Abdil Aktaş. 1/180-189. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ateş, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 127-146.
- Atik, Necmi. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Hayatı, Eserleri ve Divançesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Baktır, Mehmet. *İslam Düşüncesinde Akıl*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.

- Başak, Ali Osman. *Hak Dini Kur'an Dili İsimli Tefsirinde Elmalılı'nın Hadis Tenkit Yöntemi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bayram, İbrahim. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mucizelere Bakışı". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/2 (2015), 77-102.
- Berberoğlu, Muhammet Necati. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kelamî Görüşleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Bilgin, Mustafa. "Hak Dini Kur'an Dili". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Bir Filozof Mufessir, M. Hamdi Yazır". *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 125-139. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Coşkun, İbrahim. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozitivizme Karşı Dinî Argümanları". *Diyanet İlmi Dergi* 51/3 (2015), 203-230.
- Çalışkan, İsmail. "Elmalılı Hamdi Yazır M. Abdüh'a Neden Kızdı? -Bir Yorumun ve Bir Eleştirinin Anatomisi-". *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 91-119. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Çolak, Abdullah. "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır -Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında-". 201-229. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Çolak, Abdullah. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu (Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.
- Efendioğlu, Emine. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Dinî Şahsiyeti*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Emiroğlu, İbrahim. "Kur'an'da Akıl ve İnsan". *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1998), 66-99.
- Ersöz, İsmet. "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri". *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 169-177. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

- Ersöz, Resul. “Klasik İslam Modernizmi’nin Kur’an Yorumlarına Etkisi: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 259-295.
- Esen, Muammer. “Kur’an’da Akıl - İman İlişkisi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 85-96.
- Gördük, Yunus Emre. “Elmalılı Hamdi Hz. Âdem’in Evrimle Yaratıldığını mı Söylüyor? (Süleyman Ateş’in İddiası Üzerine Bir İnceleme)”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019), 27-42.
- Gözübenli, Beşir. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Seferilik Konusuna Yaklaşımı”. *Seferilik ve Hükümleri*. kitap editörü Fahrettin Atar, 137-152. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997.
- Güllüce, Veysel. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Kevnî Âyetlere Yaklaşımı ve Bilimsel Tefsirdeki Yeri”. 71-89. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Gür, Süleyman. “Kur’ân’da Geçen ‘Akıl Sahipleri’ İfadelerinin Anlam ve Tahlili”. *Akıl Kitabı 2 Akılın Tarifi*. ed. Turgut Akyüz. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Gürkan, Menderes. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) İlmî Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 211-232.
- Güven, Mustafa. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve Bu Bağlamda Muhammed Abduh’a Yönelttiği Eleştiriler -Fîl Sûresi Örneği-”. *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 141-170.
- Haylamaz, Reşit. *Kur’an’da Akıl*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Sema ve Âlem*. çev. Muhittin Macit - Harun Kuşlu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Metâlib ve Mezâhib Metafizik ve İlâhiyât*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.
- Kaya, Emrah. *İslam Düşüncesinde Bilginin Akliliği*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

- Kaya, Remzi. “Kıraat Açısından Abdest Ayeti”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-266.
- Koca, Ferhat. “Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, I-V”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1999), 297-300.
- Köysüren, Aliye Çınar. “Elmalılı Hamdi Yazır Düşüncesinde Din-Felsefe İlişkisi”. *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (Eylül 2015), 231-246.
- Kurt, Hüseyin. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tasavvuf Anlayışı”. *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 163-202.
- Okumuş, Mesut. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri”. *Büyük Kur’an Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. 7-32. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Özden, Mustafa. “Kur’an’dan Hareketle Akıl- Vahiy İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2019), 259-286.
- Özel, Ahmet Murat. “Batı’nın Fikrî Meydan Okumaları Bağlamında Elmalılı M. Hamdi Yazır’da Üç Terim: Akıl, Bilgi, Felsefe”. *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 443-468. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Özel, Mustafa. “Elmalılı’nın Mealinin Bazı Özellikleri”. *Diyanet İlmî Dergi Kur’an Özel Sayısı* (2012), 553-576.
- Özel, Mustafa. “Elmalılı’nın Tefsir Metodolojisi”. *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 29-56.
- Özel, Recep Orhan. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Bilimsel Tefsir Anlayışı”. *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*. ed. Bilal Gökkır. II/549-571. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi Erkam Matbaası, 2013.
- Özemre, Ahmed Yüksel. *Vahye Göre Akıl*. İstanbul: Şule Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Paksüt, Fatma. “Merhum Dayım Hamdi Yazır”. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 2-24. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Elmalılı Tefsiri’nden İşârî Yorumlar”. *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 177-186. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Pınar, Fatma. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Parlamento Faaliyetleri ve Ulûhiyet Görüşü”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/1 (2020), 129-154.

- Şahin, Sami. “Hak Dini Kur’an Dili Adlı Eserde Elmalılı Hamdi Yazır’ın Hadise Yaklaşımı”. *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 105-130.
- Şentürk, Mustafa. *Kur’an’da Akıl*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.
- Temel, Ahmet Vefa. “Arap Dili Ve Kur’ân-ı Kerîm Bağlamında ‘Akıl’ Kavramının Analizi”. *AlBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 126-135.
- Toksöz, Hatice. “Elmalılı Hamdi Yazır’da Ahlakın Dini Temeli”. *Diyanet İlmî Dergi* 51/3 (2015), 247-272.
- Türkben, Yaşar. “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Ölümsüzlüğe Dair Düşüncelerinin Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi”. *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 499-515. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Uludağ, Süleyman. “İşârî Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. “Kalb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/229-232. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ünal, Serkan. *Elmalılı Hamdi Yazır ve Tenkitçi Yönü -İbn Sînâ ve Muhammed Abdüh Örneği-*. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vahiy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/440-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım Zehra ve Yayıncılık, 2020.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*. haz. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. “Müslümanlık Mâni’-i Terakkî Değil, Zâmini Terakkîdir”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*. ed. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım., 2013.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. “Seferîlik Bahsi”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din-Felsefe-Siyaset-Hukuk*. ed. A. Cüneyd Köksal - Murat Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım., 2013.

Yılmaz, H. Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 20. Basım, 2015.

Elektronik Kaynaklar

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur’ân Dili Elmalılı Hamdi Yazır Meali*. Erişim 10 Temmuz 2023. <https://www.kuranmeali.com/>

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Şeyma ÖZDEN
Yabancı Dili	Arapça
Orcid Numarası	0000-0002-5949-4880
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10494728
Lise	Kazım Karabekir Kız İmam Hatip Lisesi
Lisans	İstanbul Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Mesleki Deneyim	Milli Eğitim Bakanlığı, 2017-Devam Ediyor
Akademik Çalışmalar	